

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

OL
45855.
31

WIDENER LIBRARY

HX 7W92 E

Thomaschek-Sasun and the district of
the sources of the Tigris. Vienna.
1896.

Harvard College
Library

FROM THE BEQUEST OF
JOHN HARVEY TREAT
OF LAWRENCE, MASS.

CLASS OF 1862

Cover

21

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ
ՍԱՍՆՈՑ ՎՐԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Պատ. _____ Լսծ

ԻԱՎ.

21

ՍԱՍՈՒՆ

ԵՒ

ՏԻԴՐԻՍԻ ԱՂԲԵՐԱՅ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵԳԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ՍԱՄՆՈՅ ՎՐԱՅ

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1896.

ՄԱՍՈՒՆ

ԵՒ

ՏԻԳՐԻՍԻ ԱՂԲԵՐԱՅ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀՅՈՋՈՑՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Վ. Տ Ո Մ Ա Շ Է Կ

ՄԱՍՆ ԱԹԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ՍԱՍՆՈՑ ՎՐԱՅ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԲԱՌՆԱԲԱՍ Վ. ՊԻԼԷՋԻԿՃԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՆՏԷՆ.

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1896.

OL 45855.31
OL 44241.5

Harvard College Library

Apr. 20, 1921

Treat fund

Tomaschek, Wilhelm

Ա Ջ Դ

Անցեալ տարի Հայոց մամլոյն մէկ մասն ոչ թէ միայն ուրախութեամբ ողջունեց Վ. Տոմաշէկի առաջիկայ հետազոտութիւնը,¹ այլ եւ խնդրեց որ «Հանդէս Ամսօրեայ», ուսումնասիրութիւնը նոյն հետաքրքրական աշխատսիրութիւնը թարգմանութեամբ ծանօթացընէ ընդհանրութեան: Սոյն խնդիրքը կատարուեցաւ, եւ խուզարկութեանս ամբողջական թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ այս տարւան «Հանդիսին»,² մէջ, որմէ առնելով հիմայ ալ իբր առանձին գրքոյկ կը հրատարակենք:

Ինչպէս ընթերցողք կը տեսնեն՝ այս փոքրիկ հատորը գործոյն միայն առաջին

1 Գործոյս գերմ. անունն է. Sasun und das Quellengebiet des Tigris. Historisch-topographische Untersuchung von Wilhelm Tomaschek, corresp. Mitglied der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1895, 8° pp. 44. — Հանեալ ի Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe, Band CXXXIII.

2 Տես թ. 1 էջ 27, թ. 3 էջ 69, թ. 5 էջ 139, թ. 8 էջ 234, թ. 9 էջ 260, թ. 10 էջ 298:

մասը կը բովանդակէ, վասն զի Սասնոյ տեղագրութիւնը բովանդակող բաժինը տակաւին լոյս տեսած չէ: Կը յուսանք որ ժամանակին երկրորդ մասին թարգմանութիւնն ալ հրատարակելով՝ այս հետազոտութիւնը կ'ամբողջացրնենք:

Վ. Տոմաշէկ անծանօթ դէմք մը չէ. արդէն տարիներ յառաջ Հ. Տաշեան առիթ ունեցած է իւր «Թրակացիք եւ Հայք»,¹ յօդուածովն, ինչպէս նաեւ ասկէ ալ յառաջ ուրիշ յօդուածով² մը այս նշանաւոր գիտնականին „Die alten Thraker“³ եւ „Zur historischen Topographie“⁴ գործերը ծանօթացրնելու: — Հայոց սահմանակից երկիրներէն Պարսկաստանը⁵ արժանացած է

¹ Տես «Հանդէս Ամս.» 1894, Թ. I էջ 15:

² Անդ. 1892, Թ. 5՝ էջ 146:

³ Գործոյս ամբողջական վերնագիրն ու մատենը ներքեւ. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung von W. Tomaschek. I. Uebersicht der Stämme, Wien, 1893. 8° pp. 130. — II. Die Sprachreste. I. Hälfte. Glossen aller Art und Götternamen. Wien, 1893. 8° pp. 70. — Նոյն. II. Hälfte. Personen- und Ortsnamen. Wien, 1894. 8° pp. 103.

⁴ Ամբողջական անունն է. Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter. Von Dr. W. Tomaschek. I. Die Küstengebiete und die Wege der Kreuzfahrer. Wien, 1891. 8° pp. 106.

⁵ Zur historischen Topographie von Persien, որչափ գիտնք՝ երկու մաս: Վիեննա, 1884: — Հեղինակիս գործերէն յիշուելու արժանի են. Zur Kunde der

գիտնականիս մտադրութեան: Կը յուսանք
որ Պրոֆ. Վ. Տոմաշէկ հին Հայաստանի
միայն այս գաւառը իւր հետազօտութեանց
նիւթ ընելով պիտի չգոհանայ, այլ անշուշտ
մէկալ կարեւոր մասանց վրայ ալ պիտի
տարածէ իւր քննիչ հայեացքը:

Թարգմանիչը:

Hämus-Halbinsel, *անդ. 1886, եւ Kritik der ältesten
Nachrichten über den skythischen Norden: – Այստեղ յի-
շուած ամէն գործք՝ Վիեննայի կայս. Ազատեմիայի
Sitzungsberichteներէ հանուած են:*

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԸՏՄԸԿԸՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ՍԸՄՆՈՑ ՎՐԱՑ

1.

Ասորեստանի թագաւորներուն իրենց պետութեան սահմանակից երկիրներն ըրած աւերիչ առպատակութեանց ու արշաւանաց գլխաւոր առարկան էր շատ անգամ հիւսիսակողման Նայիւի երկիրը՝ այն լեռնագաւառը, որ Դկղաթայ արեւմտեան գլխաւոր ակնաղբիւրէն սկսեալ՝ մեծ աղեղ մը կազմելով՝ մինչեւ վերին ու ստորին ծով՝ այսինքն մինչեւ Վանայ ու Ուրմիայ լճերը, եւ դէպ ի հարաւ յառաջ երթալով՝ մինչեւ մեծ ու փոքր Զաբ կը տարածուի: Բեւեռագիր արձանագրութիւնները բերդերու եւ լեռներու ահագին բազմութիւն մը կը յիշեն, որ այս գաւառին մէջ կ'իյնան. նմանապէս աւանդուած են նահանգներու, գետերու եւ ժողովրդոց անուններ: Բայց հազարաւոր տարիներու անէծքը ամէն մարդկային բան այստեղ այնպէս տակն ու վրայ ըրած է, որ մինչեւ հիմայ հետազօտողներուն կարելի եղած չէ աւանդուած տեղերուն դիրքն որոշել՝ ի բաց առեալ քանի մը սակաւաթիւ բացառութիւն՝ որոնց պիտի դառնանք տեղագրական մասին մէջ: Սաչափը յայտնի ու հաստատուն է, որ Նայիւիի բոլոր անունները նմանաձեւ դրոշմ մը կը կրեն, ինչպէս որ գլխաւորաբար (—րի, —նի, —բի) վերջաւորութիւնները կը ցուցնեն, եւ ամէնէն աւելի ելամայ ու ամբողջ արեւելեան լեռնագօտւոյն անուանց կը

նմանին: Այս դրոշմն ոչ սեմական է, ոչ իրանեան եւ ոչ ալ եւրոպական. ամէնէն աւելի թերեւս կաւկասեան լեզուախմբին հետ կարենայ համեմատուիլ. եւ ուր հայերէնի մերձաւորութիւն մը կը տեսնուի (օրինակի աղագաւ՝ անուանց սովորական — «նէ վերջաւորութիւնն՝ ինչպէս ի Միլիադրո-նէ, Ունզամո-նէ, կամ — «նչէ՝ ինչպէս ի Շուլիանչէ, Մադարանչէ), պէտք ենք հոն կաւկասեան կազմիչ մասը աչքէ չկորսնցընել, որ իբր ժառանգութիւն սպրդած մտած է այս՝ ի բնէ եւրոպական լեզուին մէջ՝ նախկին ալարոգեան կամ մինեցի բնակչաց ազդեցութեամբը, որոնց լեզուն մեզի մասամբ ծանօթ է տոսպեան ըսուած սեպագիրներէն: Եւ որովհետեւ՝ անդրէնածիւններու՝ արձանագրութեանց միջնորդութեամբ վկայեալ այս անուններէն ամենեւին հետք մը մնացած չէ, ուստի պէտք ենք ըսել թէ բնակիչներն ալ յընթացս ժամանակաց փոխուած են. նախկին բնակիչները ջնջուած են կամ նորեկ ժողովրդոց լեզուն առած: Այս փոփոխութիւնն առաջի աչաց ունենալով՝ զարմանալու չենք, որ Ասորեստանցւոց ու ալարոգեան բեւեռագիրներն ապահով ու շոշափելի վկայութիւն մը չեն տար այն ժողովրդեան վրայ, որուն պատմական անցքերը նկատողութեան առնուլ կ'ուզենք: Միայն ժողովրդեան մը անուան նկատմամբ տարակոյս կրնայ ըլլալ:

Տիգրիսի աղբերաց սահմաններուն մէջ՝ մինչեւ վերին Ֆրատ՝ այսօրւան օրս եւ գրաւոր վկայութեանց համաձայն առաւել քան 400 տարիէ ի վեր իրանեան «-րդ» ժողովուրդներ տարածուած կը գտնենք: Թագրաթ-Բաղսար Առաջնոյն (իբր 1100ին Ն. Ք.) յաղթութեան տախտակներն անգամ «-րդի» անունով մեծ ժողովուրդ մը կը յիշեն, որուն բնակավայրն եղած է անտառախիտ Քարիա լեռնագաւառը՝ Դկղաթայ գլխաւորակնաղբեր կամ այսօրւան Զիբէնէ-սուլի արեւելակողմը: Թագաւ-

որն՝ որ Առաքելները երկիրը յաղթութիւն կանգնած էր Մուսկաղցիներու վրայ, — որ հոն յարձակած ու մտած էին, — եւ դարձեալ երկիրը նուաճած, Առաքելներու Գիղատի վրայէն փախչող մնացորդները հալածեց եւ անոնց դաշնակիցներուն՝ Քուրտիներու հանդիպեցաւ եւ անոնց Մամի գետոյն քով յաղթեց: Առաքելներու եւ Քուրտիներու դէմ երկրորդ արշաւանքով մը թագաւորը Քարիա լեռնագագաւոր մտաւ եւ հոս ամէն ամուր բերդերը մի առ մի առաւ: Քիչ մը վերջը թագաւորը՝ Չաբի արեւելակողմը՝ Սարաուշ, Ամասուշ եւ Սարադաուշ գաւառները կը գտնենք: Ասկէ դարձեալ արեւմուտք դարձաւ, Աիւքիի Սուգի նահանգը նուաճեց ու հոս Քուրտիներու եւ Քիմի Ալամունի Նիմի նահանգներուն խմբերուն դէմ կռուեցաւ: Այս տեղէն սեպ ու ցից լեռնակրճերու ու լեռանց վրայէն Նայիրիի բազմաթիւ իշխանութիւնները մտաւ՝ հասնելով մինչեւ «Վերին ծովու» ափունքը: Այս Քուրտիները ետքէն ալ չեն յիշուիր, թէպէտ եւ թագաւորները շատ անգամ յաղթական մտած են Նայիրի. բնդ-հակառակն ստեպ կը յիշուի Աիրքի կամ Աիւքի երկիրը՝ որ Աշխարի լեռան (Գարաճա տաղի) եւ Անտիտաւրոսի հարաւային զառիթափին մէջ կը տարածուի: Անշուշտ այս հարաւային զառիթափին մէկ մասն էր Քուրտիներու անտառախիտ Քարիա լեռնագագաւորը, զոր պէտք ենք Հանձիթի (*Ἀνζήτα*) արեւելակողմը փնտռել. այս կողմերը այսօր ալ թաւ անտառներ կը գտնուին: Անուանց նոյնութիւնը մեզի իրաւունք չի տար Քուրտիներն՝ իրանեան Քրդերու հետ նոյնացընելու. առ առաւելն կարելի ըլլայ թերեւս ըսել՝ թէ Պարսից ազգակից քուրդ ցեղը՝ որ յայտնապէս յետոյ գաղթած է, անդրէնածիններու անունն իրեն սեփականած ըլլայ, ինչպէս որ քանի մը քննիչք Մադաղցիներու համար այս բանն նման կերպով եղած կ'ընդունին: Քսե-

նովորի ժամանակն արդէն Καρδοῦχοι կամ կորդուք ըսելով Բոխտան-չայի հարաւակողման երկիրները կը հասկըցուէին. մէկալ կողմը՝ Բիթլիսսույի աղբերաց սահմանները՝ միայն հայ եւ Միւզգոնիացւոց, Քաղթէացւոց եւ Տաւրքեցւոց բանակներ գտաւ յոյնը: Հանձիթի մէջ ետքէն արամայեցի Ուրտեցիք բնակեցան, զոր մէկը դժուարաւ պիտի ուզէ քուրտիներու հետ նոյնացընել:

Հետեւեալ դէպքն ալ զմեզ Ասորեստանցւոց ժամանակը կը տանի. Գ. Թագաւորութեան մէջ ԺԹ. 37 կ'ըսուի. «Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանեայց... մինչդեռ երկիր պագանէր (ի Նինուէ)... Նեսուքայ աստուածոյ իւրում, Ագրամելէք եւ Սարասար՝ որդիք նորա հարին զնա սրով, եւ ինքեանք զերծան յերկիրն Արարդայ, եւ Թագաւորեաց Ասորդան (Երրորդ) որդի նորա: Աբիւգենէս կ'ըսէ Թէ հայրասպանք փախան ի քաղաքն τῶν Βυζαντινων. անշուշտ Γαυζανιτίων գրած պիտի ըլլայ: Γαυζανίτης (Ասորեստանցւոց՝ Գուզանան) Մեղիտինէի ճամբուն վրայ էր: Այլք Պրոկոպիոսի Βιζανόն՝ այսինքն Վիջանը (Վժան) կը համարին, որ Դերջանի մէկ գիւղն է վերին Ֆրատի վրայ: Ասորդան իւր արձանագրութեան մէջ կը պատմէ Թէ ինքն իւր իշխանութեան եւ հրամանատարութեան ատեն՝ Ուրարտուի դէմ պատերազմելէն ետքը՝ իւր հակառակորդաց վրայ քալած է, եւ վերջին անգամ Մելիդու երկիրն անոնց հասնելով՝ զանոնք կատարելապէս խորտակած է. եւ անմիջապէս Ասուրի ինքնակալ հրատարակուած է: Այս դէպքը հանդիպած է 681ին (Ն. Ք.): Տարակոյս չկայ որ այն ատեն դաշնակից, էին ապրտամբեալն Ուրարտու՝ Եբրայական բնագրին Արատն (որուն տեղ Վուլգատա՝ առանց տոհմական յարաբերութիւնները քննելու, բայց աշխարհագրական մտօք ուղիղ՝ «յերկիրն Հայոց» կը գնէ,) ու

Միլիդու, ուր Գուզանայի վրայէն փախչելով ապաստանած էին հայրասպանը Ասորդանի դէմ բանակ կազմելու նպատակաւ: — Սենեքերիմայ երկրորդ որդւոյն՝ Սարասարայ (եբր. Շարեզէր կամ Շարազար, Յովսեփոսի քով Σαράσαρος, Հնախ. 4 Ժ. 1, 5) անուան մէկ ուրիշ ձեւն է Սանասար: Այս ձեւը տեսած է գէթ Մար Աբաս Կատինա ասորի կրօնաւորը, որ առաջին անգամ փորձած է Հայոց հնագոյն պատմութիւնը գրել: Կ'ըսէ թէ Մծբնայ արքունի դիւանը գործածած է, սակայն իւր գլխաւոր աղբիւրն է Ս. Գիրքը: Անուանց նմանութեան խաբող երեւոյթը իրեն բաւական եղած է այլեւայլ զրոյցներ ու առասպելներ դարբնելու: Այսպէս ի միջի այլոց Ս. Գրոց Սեմը՝ Տաւրոս լեւրան հայերէն Սէմ կամ Սէժն լեռն անուանակոչութեան հետ միացուցած կապած է, ինչպէս նաեւ Ս. Գրոց Սանասարը (Սարասարը) տաւրոսաբնակ Սանասան կամ Սանասուն անուն ժողովրդեան հետ: Կամաց կամաց ժամանակագիրներուն սովորական դարձած է հայ իշխանական տանց անուններն Ս. Գրոց անուններէն յառաջ բերել կամ եբրայեցերէնով մեկնել: Արժուոնեաց տան մէջ Սենեքերիմ անունը սովորական դարձած է. եբրայեցերէն շաբաթ բառէն կը մեկնէին Սմբատը: Բագրատունեաց նախահայրը՝ Բագարատ (որ յայտնապէս իրանեան անուն մըն է, бага-рата = бага-дата) կ'ըսուի թէ հրեայ մըն է. եւն:

Մ. Խորենացւոյ քով գիրք Ա. գլ. 2. կը կարդանք. Քսիսութրոս Սիմը (Σήμ) ծնաւ. եւ ասիկայ իւր լեռնային եւ աղբիւրաշատ հայրենիքը Սիմ լեռն անուանեց. Բահլի Մարերը այս լեռը Զրուան կամ Զարուանդ կը կոչեն. եւ այս Զարուանդ անունը կը կրէ լեռնագաւառ մը Ատրպատականի ու Հայոց երկրին մէջ: Սիմ՝ Տարբան անունով որդի մը ծնաւ, որուն անուամբը դաշտային ու գետաշատ երկիրը Տարօն կը կոչուի. Տարօնք

“Յրօնք, բաժանումն», ըսել է: Մովսէս գիրք Ա. ԳԼ. ԻԳ կ'ըսէ. Նաբուքոդոնոսորէն ութսուն տարի յառաջ՝ Սենեքերիմ կը թագաւորէր Ասորեստան, զոր իւր որդիքն Ադրամեւէք եւ Սանասար սպաննեցին. Սկայորդւոյ ժամանակ Սանասար Ասորեստանի սահմանները՝ Սիմ լեւոր գաղթեց, իր սերունդէն են (այստեղ բնակող Սանասունք եւ) Աղձնեաց ու Ծոփաց բդեաշները: Մովսէս (գիրք Բ. ԳԼ. Ը.) կը յիշէ Շարաշան անունով բդեշն մը Սանասարոյ տնէն որ կը տիրէր Արձնայ — վերին Տիգրիսի վրայ երկիր մը — եւ Տաւրոս կամ Սիմ լեւրան: Թողմաս Արծրունի (գիրք Ա. ԳԼ. Ա.) Ադրամեւէք ու Սանասար հայրասպան եղբայրներուն Սիմ լեւոր փախչելուն պատմութիւնը կը կրկնէ, եւ (գիրք Բ. ԳԼ. Է.) Աղձնեաց ու Տարօնի մէջտեղ բնակող Սանասունքն ու Խոյթը Սանասարէն սերեալ կը դնէ: Ժողովրդական անսխալ վարդապետութիւն դարձած այս ազգաբանութիւնը գրեթէ ամէն յետնագոյն պատմագիրք կը յիշեն: Մատթէոս Ուռհայեցի յամի 971 (տպ. երուս. էջ 9) Վասպուրականի Սենեքերիմ իշխանը կամ Շահնշահ՝ որդին “Ապուսահլի՝ որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Գերենկանն, որդւոյ Գագկայ՝ արծրունի ազգաւ,» Սարասարէն յառաջ կը բերէ: Վարդան իւր Աշխարհագրութեան մէջ (Ս. Մարտէն, Mém. Բ. էջ 430) “Արծրունիք Սահուն է» կ'ըսէ: Բար-Եբրէոս (էջ 208) Տաւրոսի տարածութիւնը կ'ամփոփէ Բէթ-Կարդու երկրին Ճէրէլ-Գուգիին ու այն տեղւոյ վրայ, ուր Նոյ առաջին անգամ իւր տապանին հետ ոտքը ցամաք դրաւ. “Ադրամեւէք ու Սանասար Կորդուաց լեռները փախան, ուր անոնց ազգը Հայոց հետ խառնուեցաւ:»

Ասորի կրօնաւորին յարմարցուցած այս ամբողջ զրոյցներուն մի միակ հիմն են Ս. Գրոց՝ Սենեքերիմայ որդւոց Արարատ փախչելուն վրայ տուած տեղեկութիւնն ու Սանասարայ — որ Սարասարայ

փոխարէն շինծու ձեւափոխութիւն մըն է — անուան՝ Սանասուն անուն ժողովրդեան հետ ունեցած առ երեւոյթ նմանութիւնը: Այս ժողովրդեան իրականապէս որմէ սերած քլալն չենք կրնար հետեւցնել այս զրոյցներէ. եւ ասով ասորական ժամանակը մեր խուզարկութեան համար յառաջուն պէս մութ կը մնայ: Տաւրոսի հայերէն Սիճ, Սիժ անունը կրնայ ի կարօտութեան հայերէն «իժ», «իւն», շիժ բառին իբրեւ մէկ այլափոխեալ ձեւն առնուիլ: Ամենեւին պէտք մը չենք տեսներ սեմական ժողովրդոց առաջին հայրենիքը Տաւրոս փոխադրելու, թէպէտ եւ Տաւրոս երկար ժամանակ սեմական ժողովրդոց դէմ սահման գնող պատնէշն եղած է: «Բարձունք, բարձրութիւն», իմաստով սեմական բառ մըն ալ կայ, որուն դիմաց Յոյները σαμὸς կը դնեն. խոտորող կամ զարտուողող α δαμ-նաւորը՝ Տաւրոսի Σαμὸ-χαρτα (ասոր. Samo-kerth) ամրոցին անուան մէջ ալ երեւան կ'ելլէ, զոր Մօրիկ հիմնարկած էր, եւ յայտնի կը տեսնուի որ Սանասունի սահմանին մէջ կ'իյնար: Չենդական Ջրո-ան, Ջրո-անդ անուան գալով՝ յիշելու է Բունդէհէշի (25, 2) Ջրո-անդը: Այս անունը կը կրէր Տուզ-Մէշհէդի վերերը Ալբուրդի մէկ մասը: Հերի մօտերը Վասպուրականի Ջարուանդ գաւառէն զատ նկատողութեան առնելու է Պլինիոսի յիշած Ջորսանդան, որ տեղւոյ անուն է. այստեղ՝ Տիգրիս Վանայ լճին մէջէն անցնելէն ետքը՝ կ'ելլէ եղեր. ըստ այսմ Բաղէշի Նիմրուտ-տաղին կամ Սալսալահի շղթային քաղաքներէն մին պիտի ըլլայ:

Սանասուն անունը, զոր ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք, Մ. Խորենացւոյ աշխարհագրութեան եւ Մօրկայ ժամանակէն Բիւզանդեան գրութեան մը մէջ կը գտնենք, կամ այն հին ժամանակէն է, երբ Ելամեան կամ Վաւկասեան ցեղէն նախկին բնակչաց բնակավայրն էր Տաւրոս լեռան ամբողջ աղեղը, — այս պարագայի մէջ բեւեռագիր ար-

ձանագրութեանց լռութիւնը զարմանալի է, — եւ կամ յաջորդ ժամանակներէ է, որոնց մէջ թէ Ասորեստանէ այլեւայլ հատուածներ Տաւրոս գաղթած ու հաստատուած են (սեպագիրները բազմաթիւ օրինակներ կ'ընծայեն այս մասին. այսպէս ի մասնաւորի Ամթայ գաւառին Տուշխա ամրոցին շրջակայքը այսպիսի բնակիչք եկած են, ինչպէս որ խոյթէ ալ Սամարիա գաղթողներ եղած են), եւ թէ Արամայեցիք սկսած են Ասորիքի ու Միջագետաց տափաստաններէն դէպ ի հիւսիս Տաւրոսի բարձրագաւառը դիմել, այնպէս որ ամբողջ Ծոփք Ասորիներով ու Արամայեցիներով լեցուած է: Ամբողջ Տիգրիսի ականց սահմանները՝ Քրդերու մէջ հոս հոն ցրուած՝ ասորի անուանց մնացորդք այսօր ալ կը գտնուին: Շատ եւ շատ տարակուսական են այն ցուցմունք՝ անուանց խաբող նմանութիւնք՝ որ առաջինն ընդունելու ի նպաստ կ'ելլեն: Այսպէս՝ Ասորդանի մէկ արձանագրութեան մէջ Սանասանա բերդը կը յիշուի՝ Մագայի երկիրը՝ Բիկինի՝ «բիւրեղալերան», մօտերը: Թագաթ-Բաղսար Գ. ի արձանագրութեան մէջ Ուրարտուէ մինչեւ Կումմուք ամուր ու անառիկ բերդեր կը յիշուին, ասոնց մէջ են Սասու եւ Կուտա: Ասոնց սեմական (արամայական) ծագումը ցուցնող ձեւեր կան. զ. օ. Սանսաննա՝ Գագայի (վատի-Սէմէմի) քով տեղ մը, — յիշենք նաեւ Սանատրուկ իշխանը — եւ սահմանակից Խո-Նը կամ Խոյ-Նը կը ցուցնէ Ս. Գրոց Խութ (Χούθ, Χουθᾶ, ասկէ Χουθαῖοι Յովսեպ. Հնախօս. Թ. 14, 1—3) անուան համեմատութիւնը: Խութ ստորին Միջագետաց մէջ տեղ մըն է, զոր արդէն թովմա Արծրունի յիշատակած է: Բայց այսպիսի համեմատութիւնք կամ նմանութիւնք ինչ կրնան ցուցնել: Հետազօտութեանս ընթացքին մէջ առաջին անուան այլեւայլ ձեւերուն պիտի ծանօթանանք. զ. օ. Սանսան, Սանսոն, Սասուն եւ արաբերէն Սանասանա՝ որ յոգ. ձեւ է. ի դի-

պուլածի որ այս ձեւոյն մէջ կրկնութիւն չկայ եւ վերջին վանկը կրնայ ջնջուիլ, պէտք կ'ըլլայ սանաս արմատի մը գոյութիւնը ցուցնել: Հայերէն լեզուի ոգւոյն համաձայն Ս-ն-ն-ն կրնայ ըլլալ -ն (աշակերտ) գոյականէ, - զօդիչէ եւ -ոն բայանունէ (զ. օ. կաթն-ա-սուն). բայց այս ստուգաբանութեամբ յարմար իմաստ մը չ'եղեր: Թովմա Արծրունի խոսքի հայերէն նշանակութիւն մը կու տայ. այսինքն խոսք կամ խոյթ՝ ցից ժայռ, պատնէշ եւն կը նշանակէ: — Հիմայ կ'իջնանք քրիստոնէական ժամանակը, յորում երկու անուններն ալ որոշ երեւան կ'եղեն:

2.

Հ. Արսէն Սիւքրեանի՝ Մովսիսի Խորենացւոյ անուանեալ Աշխարհագրութեան բնագիրը հնագոյն ձեռագրաց վրայէն հրատարակելէն ետքը (Վենետ. 1881)՝ գծուարու կրնայ մէկը նոյն Աշխարհագրութեան ըստ էական մասանց Ե. դարուն կէսէն ըլլալուն վրայ տարակուսիլ, եւ ըստ այսմ հնարաւոր կը մնայ Մ. Խորենացւոյ նոյն գրութեան իրական հեղինակն ըլլալն. այս պարագայի մէջ՝ յետնագոյն ժամանակներէ (ինչպէս ապացուցուած է՝ 880 եւ 950 տարիներէ) մուծուած մեկնութիւնք ու յաւելուածք մեծ ծանրակշռութիւն մը չեն կրնար ունենալ: Գլխաւորաբար Սասանեանց պետութեան նահանգաց յառաջ բերուելու կերպը Յազկերտ Բ.ի կամ Կաւատ Ա.նոյ ժամանակը մատնանիչ կ'ընէ: Բաջորդ աշխարհագրական բաժնին մէջ պիտի դառնանք այն ամէնուն, ինչ որ Մ. Խորենացի վերին Տիգրիսի ու Եփրատի վրայի երկիրներուն նկատմամբ կ'ըսէ: Այստեղ մեր խնդիրն է երկու փոքր գաւառներու հետ, որ իրարու սահմանակից են, զորոնք սակայն Խորենացի զարմանալի կերպով մը իրարմէ կը բաժնէ կը հեռացնէ:

(Հրտ. Սիւքրեանի՝ էջ 30—31): Խորենացի Սանատրուկ (Հնագոյն Հրատարակութիւնները Սանատրուկն ունին) գաւառը՝ հարաւակողման Աղձնեաց աշխարհին գաւառներուն տասներորդն ու վերջինը կը գնէ, իսկ Խոյն գաւառը՝ Տուրուբերան մեծ աշխարհին տասնուվեց գաւառներուն առաջինը կը գնէ՝ Տարօն ու Ասպականունեաց ձոր գաւառներուն անմիջապէս քովը: Ըստ այսմ խութեցիք Տաւրոսի հիւսիսակողման լանջքը կը բնակէին՝ Մշոյ ու Տարօնի դաշտագաւառներէն վեր: Իսկ Սանատրուկն ունի լեւան հարաւակողմը՝ Արգնի հարթաստանին հանդէպ. այս երկու անուններն երկայն ատեն այս կարգաւ պահուեցան:

Մօրիկ կայսեր վերջին տարիները (իբր 600ին)՝ Գէորգ Արարացի անուն անձէ մը գրուած Հռովմէական պետութեան տեղագրական ստորագրութեան մէջ՝ այսինքն այն գրութեան՝ մէջ՝ որ նոյն պետութեան գաւառներն ու քաղաքները կը թուէ, Հռովմէական Միջագիտաց (Սոփանիայով եւ Արզանիայով մէկտեղ) հիւսիսային սահմանը կը նշանակուի Տաւրոս եւ Բաղադայւոց կապանը (*χλεισοῦρα Βαλαείσων*, արաբերէն Գարբ Բադիս), եւ իբրեւ վերջին սահմանակէտ՝ Սամուկերտ բերդը (*χάστρον Σαμοχάρτων*). հիւսիսային կողմը կը սկսի Բարձր Հայք, արեւելակողմը Պարսկաստան: Գէորգ հետեւեալն ալ կ'աւելցընէ (Հրտ. Գէլցերի էջ 48). «Են եւ բնակեալքն ի լեւինն Տաւրոսի՝ առ ի կողաց լեւինն ժողովուրդք երկու, որ կոչին մին Խոյնեցիք եւ միւսն Սանատրուկ:»²

¹ Այս գիրքն ետքէն (իբր 825—830) Բարսեղ անուն հայազգիէ մ'ընդօրինակուեցաւ եւ նոր ատեններս մովսէրաբար՝ եպիսկոպանիստ աթոռոց Բիզանդական ցանկերուն կից հրատարակուած է. (գլ. օ. Not. episc. Հրտ. Parthey). վերջին հրատարակութիւնն ըրաւ Heinrich Gelzer (Լոյսպօլս 1890) յաւելով շատ փորձածական պատմական-տեղագրական մեկնութիւններ:

² *Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ οἰκοῦντες εἰς τὸ ὄρος τοῦ Ταύρου*

Այն լեւան վրայ ալ ծանօթութիւն մը կը տրուի, որուն վրայ առաջին անգամ Նոյսյ տապանը նստաւ։ Ուրեմն յոյն հեղինակը երկու ժողովուրդը կը զանազանէ։ Խուժեցիք ի խոյթ եւ ասոնց անմիջապէս կից Սանասունք. առաջինները՝ ինչպէս Մ. Խորենացւոյ Աշխարհագրութենէն տեսա՞ք, լեւան հիւսիսային կողմը կը բնակէին, իսկ միւսները հարաւային կողմը. այս լեռը տարակոյս չկայ որ այստեղ ցեղաբաշխ լեռ չէր, նա մանաւանդ թէ երկու ցեղերն ալ նոյն սերունդէ էին. — այժմ մեր խնդրէն դուրս է՝ ասոնց ծագմամբ անդրէնածին-կաւկասեան կամ արամայեցի ըլլալը։ Ցեղական տեսակէտէ այս երկու տոհմերուն միութեան ապացոյց է սա պարագան, որ հայ պատմագիրք եւ ի մասնաւորի քաջածանօթն Թովմաս Արծրունի խոյթ ու Սանասուն անուններն անխտիր ու առանց զանազանութեան կը գործածեն։

Կէորդի այս վկայութիւնը դասական հնութեան՝ Տաւրոսի ցեղային յարաբերութեանց նկատմամբ թողած մէկ մեծ բացը կը լեցընէ։ Այս վկայութիւնը մեզի կը ծանօթացընէ երկու ցեղ, զորոնք արեւմտեան գրուածոց մէջ ուրիշ տեղ մը յիշուած չենք գտներ։ Ըստ Ստրաբոնի, էջ 528, ուր Հայոց մեծնալուն վրայ է խօսքը, ամէն նուաճուած կամ նոր ստացուած երկիրներուն բնակիչները համալեզու համաբարբառ՝ այսինքն հայ էին. օրինակի աղաղաւ՝ այսպէս էին նաեւ Ասորեստանցւոց նախկին Ταμωνίτις (Տամոնիտիս) — որուն տեղ Ταμωρίτις ալ կարգաւ կարելի է — գաւառին բնակիչները։ Բնակչաց համալեզու՝ հայ ըլլալովն հանդերձ՝ ընդհանուր տիրող հայ լեզուին քով՝ հնազոյն լեզուներն ալ կրնային մնացած ըլլալ նա մանաւանդ հեռաւոր լեռնազաւառներու

πλησίον τοῦ αὐτοῦ κλίματος λαοὶ θύο, ὀνομαζόμενοι ὁ μὲν εἰς Χοθαῖται, ὁ δὲ ἔτερος Σανασσουνῖται.

մէջ: — Գեորգ Կիպրացի կրնար, եթէ ժողովրդոց կատարեալ ու ամբողջ շարքը յառաջ բերել ըլլար իւր գիտաւորութիւնը, նախ եւ յառաջ Չորրորդ Հայոց Հանձիթ գաւառին Ուրտեցիները (^{Օրտաῖοι}, ասոր. ^{Urtâye}) յիշել, Զիրմաս գետին արեւելակողմը՝ Պարսից սահմաններն ապրող Մուկացոց, Կորդուացոց եւ Ադիաբենցոց լեռնական բազմանդամ ցեղերուն կը վերաբերէին օրինակի աղագաւ Տմւրեցիք (ասոր. ^{Tamûrâyê}), որ այսօրւան Բայտ էլ-Շէբաբ անուանեալ դժուարամուտ լեռնագաւառը բռնած էին՝ Ալիի քաղաքով:

Արեւելք մինչեւ այսօրւան օրս ընկերական կենաց ու բնակակցութեան վրայ ամենամեծ զօրութիւնն ու ազդեցութիւնն ունին կրօնք ու ծէս: Ուստի եւ պէտք ենք հարցընել թէ ինչ վիճակի մէջ էին ասոնք ի Տաւրոս: Տարօն ի հնումն հեթանոսական բնական կրօնի գլխաւոր կայանն էր, եւ այն թէ սեմական պաշտաման եւ թէ՛ յետոյ ասոր հետ սերտագոյնս կապուած զենդական դիցապաշտութեան: Ագաթանգեղոս կ'ըսէ թէ Տարօնոյ երկիրն էր Վահէվահեան մեծագանձ մեհեանը, եւ Արածանուոյ աղբերական սահմանները՝ Քարքեայ լեռան վրայ էր Վահագնի՝ Զենդաց Հերակղէսին՝ մեհեանը: Ճիշդ այստեղն էր Հայոց սուաջին մայր եկեղեցին ու «Իննակնեան», վանքը. բայց չէ թէ միայն Տարօն ու Հաշտեանք, այլ ամբողջ հայկական լեռնաշխարհին նոյն իսկ հեռաւոր ու ծածկեալ նահանգներն անգամ չորրորդ դարէն սկսեալ իրենց եկեղեցիներն ու վանքերն ունէին: Կապագոգովիայէն ու Ասորիքէն կամաց կամաց Հայոց երկիրը տարածուեցաւ քրիստոնէութիւնը, որուն՝ Եփրատայ ու Տիգրիսի ափանց վրայ վաղուց գոյութիւն ունեցած ըլլալը ցուցնելու համար բաւական է Մեղիտինէն ու Ամիթը յիշել: Տիգրիսի աղբերաց սահմաններն եւ Սիմ լեռան ծառաշատ բարձունքն ասորի եւ

ետքէն ալ հայ միայնակեացներ հրապուրած ըլլալու են. գէթ յետնագոյն ժամանակները խոյթ հիւսիսային գաւառին մէջ Ս. Յակոբայ վանք մը կար՝ վանդիրն անուանով (Վարդան, Ս. Մարտէն, Mém. P. էջ 430), եւ Սղերդի, Խլաթի, Նփրըկերտի շրջանակայքը եւ ուրիշ տեղեր բազմաթիւ ասորի վանքեր կը նշանակուին: Նոյն իսկ կրօնական վէճերու հոգին շուտով մտաւ այս լեռնաշխարհը: Երբ վեցերորդ դարուն սկիզբները Ահարոն Աշմուշատայ եպիսկոպոսն էր, Սասնոյ միայնակեացներն ալ իրենց ժամանակին հոգւոյն հետեւելով՝ մեծ եռանդեամբ մասնակցեցան կրօնական վէճերու, որ նոյն միջոցին զամէնքը յուզած էին. 508էն սկսեալ Տարօնոյ եպիսկոպոսն էր Ներշապուհ՝ եռանդուն միաբնեայ մը եւ հակառակորդ քաղկեդոնի ժողովոյն, եւ իրեն աջակից ունէր Աբդիշոյ ասորին, որ խոյթ-Սասնոյ լեռնագաւառին Արզնի գետոյն ազբերաց սահմանները գտնուող Սարեպատ վանուց վանահայրն էր. (հմտ. Միքայէլ Ասորի 239, եւ Կոմէտֆիսիոս Auctarium եւն. Բ. էջ 177 ուր կ'ըսէ. Ἀπτυσὼ ὁ Σύρος ἀπὸ τοῦ Σαρεπᾶ, τῆς μονῆς τῶν πλησίων Σασών. — Σασών անհոլովը = փոխանակ՝ Σασουνιτῶν): Նոյն տեղւոյն միանձունքն ու քահանաներն միաբնեայ մնացին Արաբացւոց արշաւանաց միջոցին ալ՝ իրենց կարծիքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն համարելով. Յունաց փորձերու դէմ ալ նոյնպէս մնացին մանաւանդ ԅովհաննէս* Օձնեցի (Տաշրայ Օյնն գիւղէն) իմաստասէր կաթողիկոսի ժամանակն, երբ Մանազկերտի ժողովն գումարուեցաւ: Միքայէլ Ասորի կ'ըսէ էջ 351 (տպ. երուս.). Ինչպէս որ Մեծ Հայոց բնակիչները Ս. Գրիգորի

* Օձնեցւոյ միաքնեայ չըլլալուն մասին տես Պալժեան Աղտքս. Վ. Պատմ. կաթող. վարդապետութեան ի հայտ, էջ 24:

դաւանութեան կը հետեւէին՝ առանց ամենեւին Յակովբիկներէ տարբերելու, այսպէս ալ Սաւայ (Սասանունք) բնակիչները: Քաղաքական իրերու մէջ՝ Բիւզանդիոյ ազդեցութեան աճած միջոցին՝ Քաղկեդոնի վարդապետութիւնն ալ ընդունողներ գտած պիտի ըլլայ. այս բանս Սոյ պետութեան ժամանակներն ալ տեղի ունեցաւ: Այսպէս Սոյ (1307ին) եւ Ատանայի ժողովներուն Սահմանները ոտորագրեցին բաց ի արեւմտեան Հայոց քանի յ' եպիսկոպոսներէն ու վանահայրներէն՝ Վարդան եպս. Սաւայ, Յովհաննէս արքեպս. Տարօնոյ, Աւետիք եպս. Նփրկերտի եւն: (Հմմտ. Գալանոս, Մատն Ա. էջ 470:)

Ինչպէս յայտնի է, հասարակ ժողովուրդը կրօնական բարակ խնդիրներէ բան մը չի հասկընար. Թողմաս Արծրունի կ'ըսէ. բաւական է եթէ գեղջուկը կարենայ զուրցել սաղմսը, որ հայ վարդապետն իրեն ժողովրդական լեզուի է թարգմանած: Հաւատոյ նախկին քարոզիչներէ միոյն՝ Վրթանէսի համար՝ կը պատմուի թէ Սիմ լերան փապարներու մէջ պարապ տեղ աշխատեցաւ վայրենի լեռնաբնակները քրիստոնէական վարք ու բարքի դարձնելու, եւ իւր կեանքը վտանգեալ տեսնելով՝ լաւագոյն համարեցաւ ուրիշ գաւառ մը փոխադրուիլ: Սուրբ անձինք հաւատացող գտնելու համար՝ պէտք էին հրաշք գործել, ասոնց սովորութիւնն էր գլխաւորաբար աղբիւր բղետեցրնել: Կը պատմուի թէ Տէր Սիոն Բագաւանցին՝ Սիմ լերան ոտքը գտնուող բոլորովին ցամքած աղբիւր մը դարձեալ ջրաբուղիս ըրած է, եւ ասոր վրայ նոյն իսկ Սուրէյման ամիրապետը զարմացած է, որ Աղձնեաց աշխարհը կը գտնուէր նոյն միջոցին: (Հմմտ. Յովհ. Կաթող. Ը. էջ 35 եւ ԺԳ էջ 94, Կիրակոս Գանձակեցի առ Պրոսէի էջ 37:)

Սա խնդիրն ալ յարուցանենք. այն գաւառներու մէջ ինչպիսի էր դատական իշխանութիւնն

ու ար ցեղերը կը տիրէին հոն: Գիտենք որ Հայոց Հայաստանը ձեռք ձգելէն ի վեր եւ յաջորդ ժամանակներն ալ՝ ամբողջ երկիրը բազմաթիւ գաւառներու բաժնուած էր. եւ ամէն մէկ գաւառի մէջ ազնուական ցեղ մը կ'իշխէր եւ իշխանութիւնը նոյն տոհմի մէջ կը մնար: Բայց հոս ալ այս իշխանութիւնը շատ անգամ ցեղէ ցեղ կ'անցնէր, եւ շատ անգամ կը հանդիպէր որ իշխող թագաւորը՝ զ. օ. Արշակունիք, իրենց սիրած անձնաւորութիւնները կը յառաջացունէին ու այլոց երկիրներն ասոնց կու տային, որով հնագոյն ցեղերը կ'անհետանային ու նորագոյններու տեղի կու տային: Մ. Խորենացի (գիրք Բ գլ. 27) կը պատմէ թէ Տրդատ Բ. ի (իբր 300ին) ժամանակները Արշակունաց ազգին նահապետը՝ Սղուկ իշխանն ապստամբեցաւ: Այս ցեղն ինք զինքը հսկայ որսորդէ մը սերած կը համարէր (գ. Բ. գլ. Ը) եւ կը բնակէր Ողկան կամ Ողական ամրոցը: Այս «բռլորաձեւ» ամրոցին աւերակները այսօր ալ կեցած են Մշոյ դաշտին արեւմտեան ծայրը՝ Արածանայ աջ եզերքին վրայ, ուր ցից ժայռերը գետը նեղցրնելու կը սկսին: Սղուկի գլխաւոր կողմնակիցները Սիմ լեւոն բնակիչներն էին: Թագաւորը Տարօն խաւրեց զՄամգուն, որ ճեն երկրին Հոնաց սերունդէն էր: Մամգուն Սղուկին յաղթեց ու ամրոցն առաւ. շատերը Մեծ Ծովիք փախան: Ասկէ ետքը Մամգունի (կամ Մամիկոնեանց) տոհմը Տարօնոյ տէր մնաց եւ Սիմ լեւոն բնակիչները՝ այս տոհմին հպատակները: Հայ տարեգրութիւնը այս տոհմէն բազմաթիւ դիւցազունք կը յիշեն. այս ցեղէն ըլլալու նշան են Վասակ, Վահան, Վարդան, Հրահատ, Տաճատ, Համազասպ եւ ի մասնաւորի Մուշեղ անուանները:

Սասանեան Խոսրով Ե. ի երկրորդ տարին Մուշեղ անունով սպարապետ մը կը յիշուի (Tabari, Nöldeke 285, հմմտ. Mušleq Josua

Stylitesի քով 75, p. 61 Wright). արաբական ձեռն
է Mûseliq, յունականը՝ Μουσλίχης եւ Μωσηλέ:
Այս անունը կրնայ Տարօնոյ Մուշ քաղաքին հետ
կապակցութիւն մ'ունենալ: Շէրէֆ-էդ-դին Բա-
ղէշացոյ ըսածին նայելով՝ մօշ հայերէնի մէջ
«խոնաւ՝ թաց գետին, մամուռ» ըսել է: Tzetzes
(Chil. IX. 64) Μωσηλέν՝ θεός τῶν ὑδάτωνով կը
թարգմանէ: Փաւստոս Աղձնեաց մէջ Մամուշեղ
անունով գետ մը կը յիշէ. եւ հիմայ ալ Մամուշ
անունով տեղ մը կը յիշուի Գենջի կողմեր:

Երբ Մօրկայ վերջին տարիներն ու Փոկասու-
ժամանակ՝ Սասանեան խորով Բ. Միջագետք ու
Դ. Հայք արշաւեց մտաւ ու զՀայաստան արեւ-
ելեան կողմանէ ալ անհանգիստ կ'ընէր, Մուշեղ
իշխանն ու իւր Գայլ Վահան որդին յաջողու-
թեամբ իրենք զիրենք Պարսից դէմ պաշտպանե-
ցին ի Տարօն: Եովհաննէս Մամիկոնեան պատմա-
գիրն իւր Տարօնոյ Պատմութեան մէջ իբրեւ Մու-
շեղի երկիր հետեւեալ գաւառները կը նշանակէ.
Տարօն, Խութ ու Սասուն: Գայլ Վահան Մշոյ,
ԳալՏրայ, Խութայ, Շատխոյ ու Սասնոյ տէր կ'ա-
նուանուի: ԳալՏար անծանօթ է. թերեւս կա-
րելի ըլլայ ԳալՏար կարգալ: Տիգրիսի աղբերաց
սահմաններուն մէջ Շատախ անուան շատ սոէպ
կը հանդիպինք, եւ հիմայ ալ այսպէս կը կոչուի
Տարօնոյ դաշտին այն մասը, որ Նիմրուդ-տաղի
արեւմտեան կողմն կ'իյնայ ուր եւ Կարա-սու այլ-
եւայլ գետակներ իւր մէջը կ'ընդունի. բայց ար-
դէն Սաղմանասար Ե.ի տարեգիրները 836 տար-
ւոյն մէջ Սիքի Շատախ անունով տեղ մը կը յիշեն
Չաբի շրջակայքը գտնուող Նամրի երկրին մէջ:
Հին սովորութեան համաձայն Սիմայ, Խութի ու
Սասնոյ բնակիչները Մուշեղեանց մեծ օգնութիւն կը
մատուցանէին: Գիշ մը վերջը պիտի տեսնենք թէ
ինչպէս Մամիկոնեանք իրենց այս երկրէն դուրս հա-
նուեցան ու Բագրատունիք այնտեղ հաստատուեցան:

3.

Անունները հնչին ու ծուխ են ի մասնաւորի ազգագրութեան մէջ, եթէ անուանց նիւթ ու կեանք չտրուի՝ կենցաղավարութեան ու սովորութեանց վրայ տեղեկութիւններ աւելցնելով: Այս տեղեկութիւնները կը մատակարարէ մեզ Հայոց լաւագոյն պատմագիրներէն մին՝ Թովմ. Արծրունի՝ իւր Արծրունեաց տան պատմութեան մէջ (Դպր. Ե. գլ. Է, էջ 120, տպ. Ս. Պետրբուրգի). այս ցամա 851 յառաջ բերուած նկարագրութիւնն որուն նման մ'ալ կը յիշէ Թովմաս՝ Կաւկասեան Շանարաց (Σαναράϊο: Պտղմ., արաբ. Sanāriya) վրայ տուած տեղեկութեան մէջ, անոր համար յառաջ կը բերենք հոս, վասն զի ի հնուց մնացած ըլլալով՝ դիւրաւ փոխուող բաներ չեն պատմուածներն: Երբ նոյն ատեն Սանասունք ու Խութեղիք Հազարացոց դէմ ոտք ելան, արտաքոյ կարգի սաստիկ ձմեռ մըն էր. ուտելիքի սաստիկ սով եղաւ, լեռնաբնակները հարստահարիչներուն վրայ յարձակեցան եւ անոնց Եռսուֆ իբն Մուհամմետ առաջնորդը սպաննեցին:

Այս մարդիկ ճարտար որսորդ են, ըսելէն ետքը այսպէս յառաջ կը տանի Թովմաս. «Բնակութիւն նոցա ի խորածորս եւ ի փապարս լեռանց եւ ի պրակս մայրեաց, ի գազաթունս լեռանց. եւ բնակեն առանձին ըստ տունս ազգաց, եւ այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ դք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զքոմբիւն ձայնին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերելով, եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղազս հեռաբնակ լինելոյ եւ անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, եւ խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պատահեն առ

միմեանս, մինչեւ թարգմանաց անգամ կարօտանան. եւ զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմասնի փայտատովք սերմանեալ. եւ է զգեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, եւ օդ ոտիցն հնարաւորեն զձեւ կաւչկաց, ի մորթոց այծից կազմեալ, եւ միով կերակրով եւ միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զէնս աշտեայս հանապազ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանացն որք ի լերինն բնակեն: Այլ եւ ի ժամանակս հասելոց թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ գան միաբան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք: Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իբրեւ զանուրս չուանօք պարունակեալ շուրջ զոտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ ցամաք երկիր: Եւ են գազանաբարոյք, արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարոց հարազատաց, նաեւ զանձանց եւս. եւ կոչին սոքա մեկնակազէնք սուրհանդակք, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աշտնիս եւ ընդ Տարօն: Եւ յաղագս խրթնի եւ անհետազօտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին խօւթ, յորոց անուն եւ լեռունն խօւթ անուանի: Եւ գիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին: Սոքա են գռեահք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ագրամելեայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն. եւ են հիւրասէրք օտարրնկալք, պատուադիրք: »

Այս կենդանի, անպաճոյճ եւ ոչ-գաղափարական նկարագրութիւնը մեր առջեւ կը դնէ

Սառունցիներն իբր ժողովուրդ մը, որ իւր առանձին յատկութիւններովն՝ Բասկերու կամ կաւկասեան անդրէնածին ժողովրդոց մէկ անդամին եւ կամ Ինդոսի խոտորած տեղը բնակող Բուրիշկներու կղզիացած մնացորդին հետ կրնայ համեմատուիլ։ Տեղագրական բաժնին մէջ՝ այս այսպէս՝ հարաւակողմը գտնուող լեռնագաւառին ձիւնաշատութեանը պիտի դառնանք։ Թէոփանէս (առ Ստրաբոնի, էջ 506) պայծառ կերպով կը ստորագրէ Վաւկասի ձիւնալից բարձունքներն ելլել ու իջնալը, եւ կ'աւելցրնէ. «Ատրպատականի եւ Մասիոսի (ասոր. Māši, Tur-Abdīn) մէջ գլանաձեւ գաւազաններ կը գործածեն, զորոնք ոտից կը կապեն.» (τροχισχοι ξύλινοι.) Մարաշեցի Լեւոն զօրապետը՝ յետոյ Բիւզանդեան կայսր Լեւոն «Իսաւրացի», անուամբ, 710ին Մայիսին տասն Ալանաց ընկերակցութեամբը Վաւկասի ձիւնալից բարձունքներէն ու կիրճերէն ոտնանիւններով (μετὰ χυκλοπόδων) անցաւ.» (Theophan. Chron., p. 600.) Ամէն լեռնաբնակ անքաղաքակիրթ աղգաց՝ արիւնհեղութեան միտութիւնը սովորական է. նման Թովմայի՝ գրեթէ նոյն բաւերով շատ ստէպ այսօրւան Քրդաց վրայ կը խօսի Sandreczki, եւ կ'ըսուի թէ Քրդերն ալ հիւրասէր եւ պատուազիր են։ Լեզուին զարմանալի յատկութիւնը կարծել կուտայ թէ նախ-արամայեցի անդրէնածին ժողովրդեան մը մնացորդին հետ է մեր գործը. նման կերպով կը խօսի Մ. Խորենացի (գիրք Գ, գլ. ԾԴ) Գարգաւացոց՝ Աղուանից մէկ ցեղին՝ գաւառաբարբառին վրայ՝ «Կսկորդախօս, աղխազուր*, խժական, խեցեկագոյն», կոչելով։ Հիմայ խնդիր է թէ Թովմաս Ի վիճակի՞ էր խութեցւոց լեզուին վրայ ուղիղ դատաստան ընելու։ Կրնայ ըլլալ որ խութեցիք ասորի գաւառաբարբառ մը խօսէին, զոր հոյն իմացած չէ։

* Ուղղէ՝ աղխազուր։

Ժ. Թ.։

2*

4.

Հիմայ կը մտնենք այն ժամանակը, որուն մէջ Հագարացիներն ու Իսլամութիւնը քրիստոնէայ Բիւզանդիոսնի ու Հայկական գիւրաւ նուաճուած բարձրաշխարհին վըայ վերին իշխանութիւնը ձեռք անցուցած են: Յայտնի է որ Արաբացոց Ջէզիրէն նուաճելը Բելադորի ու Տաբարի քիչ մ'ալլազգ կ'աւանդեն՝ քան թէ «Վակիդի» անուանեալ հեղինակին Futûh Diyâr-Bekr wa Rebia գիրքը, զոր ծանօթացուցած է մեզի B. G. Niebuhr (Schriften der Akademie von Ham, Հար. Ա. 1847): ԷԼ-Վակիդի 800ին գրած է, մինչդեռ իրեն ընծայուած գիրքը ներկայ խմբագրութեամբ չի կրնար 1120—1150է յառաջ գրուած ըլլալ: Վակիդիի հարազատ գրութիւնն, ինչպէս որ ականաւոր հեղինակներու երբեմն երբեմն իրարմէ տարբերող կոչումները յայտնապէս կը ցուցնեն, կորուսած է. հմուտ արեւելագիտի մը մասնական քննութեան կը մնայ ցուցնել, թէ մեր ձեռքը գտնուող գրքին մէջ հնագոյն հարազատ երկէն ինչ կտորներ ու հետքեր կան: Ճիշդ խօսելով յաջորդ տեղեկութիւններն ալ ապագայ ուսումնասիրութեան մը մնալու էին. բայց սրով հետեւ Դիարբէկրի ու Արմինիոյ նուաճման վըայ տրուած տեղեկութիւնք շատ քիչ են, եւ միւս կողմանէ ալ Սաոյն-Վակիդիի գործը տեղագրութեան ու ազգագրութեան տեսակէտով ինչ ինչ հին ու մտադրութեան արժանի բան կ'ընծայէ, ուստի եւ համառօտ քաղուածք մ'ալլատեղ կը դնենք:

ԷԼ-Վակիդիի ստորագրութեան համեմատ՝ Ամիր ԷԼ-մուսէնին Օմար (Ա.) իբն Խատտաբ եւ իբն Սադ ասորի սպարապետը՝ Իյադ իբն Ղանէմ զօրապետը, Դիար-բէքիոյ մի միակ քաղաքը՝ Ռասայնը սրով առնելէն ետքը, Կաֆր-Տութայի ու

Գարայի վրայէն Մծբնայ եւ Տուր-Աբդինի սահմանները, եւ ասկէ ալ՝ Էոսաուրի վրայէն Ամիթդրկեցին, զոր հինգամեայ պաշարմամբ՝ Խալիդ բէն Ալլիդի եւ այլ գիւցազանց հետ ի միասին առաւ 638ի վերջերը. (Բելադորի կ'ըսէ հիջրայի 19+ տարին = 640): Հռովմայեցւոյ դաշնակից իշխաններն էին այն ատեն բաց ի Ամթայ տէրերէն՝ Արիյավաշի (Գէորգ Կիպրացւոյն Ἀριβάρχιονը) եւ Սղերդի տէրը, նմանապէս Խլաթի, Արճիշու, Խվայի եւ Սալամասի Սարուանդ իշխանը, դարձեալ ասոր երկրին արեւմտեան սահմանակիցը՝ Սաւասանայի (سواسنة էջ 54, 55) Սանասար իշխանն, որուն որդին՝ Տարուն կուսին վիպասանութեան մէջ «Մուշ», կը կոչուի, դարձեալ Խլաթի Սարուանդ իշխանին տոհմէն Բակուր անուանով իշխան մըն ալ կը յիշուի, որ Բագլիս, Կաֆոնդոր, Մատէն, Հէյզան, Տանդա, Բետասա եւ Արգն ամրոցներուն տէրն էր. նոյնպէս Հիւսն-Կէյֆէյի տէրը, Հակկարացւոյ գաւառակոմները եւ վերջապէս Անտիօքոս (Ἀντίοχος), որ Նինուէի եւ Մաւզէլի տէրն էր: Բաց ի Նփրկերտ քաղաքէ՝ ի մասնաւորի Ամթայ կը վերաբերէին Էլ-Հատտաք, Հենի, Զապադ-Ղուր, Տուլ-Կաունէին (Տիգրիսի գլխաւոր ակնաղբեր քով) եւ Բալու ամրութիւնները: Ամթայ առումէն ետքը մերձակայ Զայիզա, Էգիլ եւ Էլ-Եամանիեա ամրոցները անձնատուր եղան, եւ ասոնցմէ ետքը վերը յիշուածները. Հատտաքի մէջ Իյադ՝ Խորիրայ, Կուլբի, Հիւսն Էլ-Հադիդի, Մոտնանայի եւ Գորիւբ-Էլ-Կիլաբի տէրերուն հաւատարմութեան երդումն ընդունեցաւ: Իյադ Նփրկերտէ Հիւսն-Կէյֆէի վրայ քալեց, իսկ Հալէպի նախկին պատրիկը՝ Եուկինա՝ Արդնի ու Սղերդի սահմանները: Իյադ ասկէ Խալիդի ու Եուկինայի ընկերակցութեամբ Պադլիսի եւ Նոյն տեղւոյ կիրճերուն, ու յետոյ ասկէ ալ Խլաթի ու Հայոց մնացած երկիրներուն վրայ քալեց: — Ուրիշ

վկայութիւններէ գիտենք որ Հայոց երկրին գրաւումը՝ Ատրբէջանի նուաճմամբն (հիշագի 22ին = 643) եւ Հաբիբ իբն Մասլամա եւ-Ֆիհրի կուսակալին ձեռնարկութիւններովն (հիշ. 30—40 = 650—660) ապահովցուեցաւ. տեւական չէին կուսան եւ-Արմէնիի գտած յաջողութիւններն, որ Յունաց աջակցութեամբը (Beladhori էջ 199, Jen el-Athir Ե, էջ 118) մինչեւ Տուրա դհէ Սահեօ (= Mons aridus, առ Դիոնիսիոսի Տէլ-Մահրադից ցամն 754/55) յառաջացաւ, ուր երեք տարի յառաջ Ատորին Յովհաննէս՝ Կուլարի եւ Ֆիսի շրջանները Արաբացոց դէմ կռուած էր: Ի սկզբանդ որչափ ալ Հայոց՝ դաշանց շատ նպաստաւոր պայմաններ առաջարկեցին, այնչափ ալ վերջէն Հայք սաստիկ ծանր հարկերու ենթարկուեցան, երբ Զաֆար եւ-Մանշուրի ժամանակ Հասան իբն Կահտաբա խիստ բնաւորութեամբ անձը երկիրը խաղաղցուց:

Մեր հետազոտութեան համար կարեւոր է՝ Ստոյն-Վակիդիի տուած տեղեկութեան մէջ Սահահա անուն ժողովուրդը, որ Սանասար իշխանն իրեն գլուխ ունէր. سناسر, որ Ս. Գրոց Սանասարին (Շարազար) կը համապատասխանէ, կարդալու է ձեռագրաց سنائير (Սանանիր, այսպէս կ'ընթեռնու Շէրէֆ էդ-դին իւր «Քուրդ իշխանաց» պատմութեան մէջ) եւ سنتر (Սալանդար, այսպէս կը կարդայ Niebuhr) ձեւերը. թէեւ վերջին ձեւը՝ Քուրտիներու՝ Թագղաթ-Բաղսար Առաջնոյ բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ յիշուող երեք գլխաւորները — զՎալիանտիրու, զԿիլիանտիրու եւ զՇադիանտիրու — կը յիշեցնէ զարմանալի կերպով: Վակիդիի մեր առջեւ պարզած տեղագրութիւնն ամէնէն աւելի Մրուանեանց, Որտոկեանց ու Շահ-ի-Արմէններու, ինչպէս նաեւ Մազէլի Զէնգի աթաբէգի ժամանակին կը յարմարի. բայց

մի կ'երաշխաւորէ, թէ այն ամբողջներն ու Սանա-
 սանա անուն ժողովուրդը գրքին հնագոյն ձեւին
 մէջ չկային արդէն: Արդէն ինքն Վակիդի առաս-
 պելներն ու անպէտ զոյցները նախամեծար կը
 համարի: Խալթի Սարուանդ պատրկին — որ
 ուրիշ տեղեր Յուստինոս կը կոչուի — աղջկան՝
 Տարուն կուսին պատմութենէն յառաջ կը բերենք
 հետեւեալ կէտը: Կոյսը Ջաբալ Մարադի (جل مرد)
 վրայ կը բնակէր, որ անկէ իւր Ջաբալ Տարուն ա-
 նունն առաւ. չեմ կարծեր որ այստեղ Ջաբալ-
 ջուր جل جوار (Տ. Ջապաղջուր, տճ. Ճաբակջուր)
 կարգաւ հնարաւոր ըլլայ: Թովմայի Մեծօփեցւոյ
 քով Խոյթի լեռները Մար-ի լեռն կը կոչուին.
 այս պարագայի մէջ կրնայ մտածուիլ թէ շփոթու-
 թիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ Ջաբալ-Գուդիի
 ὄρος ὑψηλὸν ἐπονομαζόμενον Μαραθχένին հետ
 (Գէորգ Կիպրացի, հրտ. Գէլցեր, էջ 48), որ իւր
 անունը պարտական է Մար-աթկէն (= Dominus
 disposuit) անուն ասորւոյ մը (Assemani, BO. III
 1, p. 216.) Սանասանայի մէջ հաստատուած
 տոհմին ներկայացուցիչը՝ Մուշեղ Մամիկոնեան
 ոլլալու է Մուշ, որուն նախապատուութիւն տուած
 էր Կոյսը. ասով անմիջապէս յերեւան կ'ելլէ Մուշ
 քաղաքին հետ ունեցած աղերսը: Իսկ երկրորդ
 հետամուտ փեսայացուն Բակուր՝ որդաժան եւ խս-
 լամութեան գարձած մէկն էր եւ տէր Բադլիսի ու
 Արզնայ (ինչպէս ետքէն ալ Ամիր Տողան Արսլան
 բէն էլ-Տէկին, հմմտ. Իբն էլ Աթիր ցամն հիջ.
 513 = 1119) ներկայացուցիչն էր Աղձնեաց հայ-
 կազուն իշխանական տան: Փաւստոս անգամ
 (Գիրք Գ, գլ. Թ) 320ին հարաւային նահանգաց
 ապստամբ իշխաններուն մէջ Բակուր մը կը յիշէ
 «բդեաշիս Աղձնեաց». Բակուր անունն իրանեան
 (հմմտ. Πάχορος) է եւ շատ սովորական է Վրաց
 ալ: Մարանդ քաղաքին գաւառը յԱտրպատական՝
 Բակուրակերտ կը կոչուի (Խոր. գիրք Բ, գլ. Կ):

Երկրորդ մասին մէջ պիտի նկարագրենք Իյատ բեն Ղանէմի բռնած ռազմական ճամբան՝ որ է Ամիթ-Արզն-Բադլիս-Խլաթ-Արճէշ. ընդհանրապէս Արաբացիք ընդդէմ Հայոց քալած ժամանակ աւելի սիրով կ'ընտրէին Զաբի ձորերէն մինչեւ Նախ-Ջուան ու Դուին տանող ճամբաները: Առաջին ճամբան թէեւ քիչ մ'աւելի կարճ, բայց աւելի դժուարին էր. — նոյն ճամբէն հիջ. 112 (= 730) թուականին աճապարանօք (խազրաց) դէմ գնաց Սաիդ իբն Ամրու՝ Զարահի կրած պարտու-թեան վրէժն առնելու նպատակաւ: Եթէ Խլաթի շրջանակին մէջն առնուին Խոյ ու Սալամաս, այն ատեն Շահ-ի-Արմէններու ժամանակին աւելի կը յարմարի այս ամէն բան:

5.

Արաբացւոց տիրապետութեան ժամանակները՝ Մամգուռի կամ Տարօնոյ Մամիկոնեան տան պատմութիւնն ամբողջապէս չունինք առջեւնիս: Հերակղ կայսեր մահունէն ետքը՝ հազիւ կրցաւ կոստաս կայսրը զՀայս քանի մը տարի ալ պահել (650). Սէբէոսի պատմածին համեմատ՝ Հռովմայեցւոց կողմանէ կը պատերազմէր Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանը, որ՝ Հաբիբի զոյյն Մաւրիանոս սպայսպետը մինչեւ կողքիս մղելէն ետքը (653)՝ միացաւ Թէոփորոս Վահեւունւոյ՝ Ռշտունեաց իշխանին հետ, որ Մուսվիայի խմբերուն հետ դաշնադիր եղած էր: Այս տարակուսական պատերազմը քիչ մը ժամանակ ալ յառաջ տարաւ ուրիշ Մամիկոնեան մը՝ Համազասպ կիւրոպաղատը՝ որդին Դաւթի: Ղեւոնդէն գիտենք թէ Մամիկոնեանց ու Բագրատունեաց մէջ խորարմատ հակառակութիւն մը կար: Բագրատայ իշխանական հին տունն ամէն անգամ՝ Հայոց մեծամեծաց անկախ ըլլալու երբեմն երբեմն ունեցած բաղձանքը մեղմելու ու հանդարտեցնելու կ'աշխատէր եւ եռանդեամբ

Արաբացւոց կողմը կը բռնէր, որով եւ օրէ օր իւր ճոխութիւնը կ'աւելնար, իսկ անդին՝ Մամիկոնեանք իրենց ընտանեկան տեղէն՝ Տարօնէն՝ արտաքսուած, Բարձր Հայոց լեռնագաւառները կը թափառէին առանց հաստատուն բնակավայր ունենալու եւ իրենց քով այլեւայլ խմբեր ժողվելով՝ ապստամբութեան դրօշը անյաջող կամ ապարդիւն յառաջ կը տանէին։ Էլ-մսւմէնին Հիշամ իբն Աբդ-իւլ-Մէլիքի (724—743) ատեն՝ Աշոտ Բագրատունի Վասակեան Հայոց պատրկութիւնն ընդունեցաւ, իսկ Գաւիթ ու Գրիգոր Մամիկոնեան եղբարք Եմէն պսորուեցան։ Թէպէտ եւ Էլ-Վէլիդ Բ զանոնք գերութենէ ետ դարձուց եւ թողուց ալ որ Վասպուրական հաստատուին, սակայն Մրուան Բ. ի ժամանակ՝ Իսհակ իբն Մուլիմ՝ սատիկանը զԳաւիթ գլխատեց. իսկ Գրիգոր մեծամեծներէն քանի մը հոգի թէեւ իւր կողմը շահեցաւ եւ Բագրեւանդայ մէջ Աշոտ Բագարատայ վրայ յարձակեցաւ, սակայն քիչ ժամանակէն Կարին մեռաւ։ Աբու-ջաֆար ալ-Մանսուր՝ որ իւր եղբորը Աբու-աբբասի խալիֆայութեան ժամանակներն իբր սատիկան ու հարկահան զՀայերը շատ ընկճած ու նեղած էր, Հասան իբն Կահտաբան ի Հայս ղըկեց, որ հարկապահանջութեամբ ժողովուրդը չափազանց տառապեցուց։ Նորէն Մամիկոնեանք՝ հոս Արտաւազդ, հոն Մուշեղիկ դժգոհներու գլուխն անցան, բայց Ամրուի զօրաց բազմութենէն յաղթուեցան։ Ամրու՝ Խլաթու եւ Արճէշի վրայէն Ապահունիք եւ Բագրեւանդ մտած էր (762 եւն)։ Սահակայ որդին՝ Աշոտ Բագրատունի այս ժամանակ խաղաղասէր կողմնակցութեան գլուխն էր։ Էլ Մոտասիմի ատենը բախտախնդիր Մանուէլ Մամիկոնեան մը կը գտնենք, որ մերթ Իսհակ իբն Իբրահիմի կողմը Բաբանայ դէմ կը պատերազմի յԱտրպատական (833), եւ մերթ իբրեւ Յունական բանակի սպարապետ Թէոփիլոս կայսեր կողմը

կը կռուի Աֆշինի զօրաց դէմ (838)։ Ընդհակառակն Մոկաց իշխանը՝ Սմբատ Բագարատունի Աշոտեան Հայոց սպայապետութեան պատիւն ունի եւ խալիֆային պաշտպանութիւնն ու բարեհաճութիւնն առատութեամբ կը վայելէ՝ ընդդէմ բազմապատիկ զրպարտութեանց։ Ասոր որդին Սահլ (իբն Շաբիտ = Սմբատեան), Բաբանը Աֆշինի ձեռքը յանձնելով մեծ գործ գործեց։ Ա՛րսուի թէ ուրիշ Բագարատունի մը՝ Բագարատ կամ Բոկրատ Աշոտեան պատրիկ, իշխան Տարօնոյ, դատարկ կեցած եւ նոյն իսկ դեղեւած ըլլալ Բաբանայ դէմ մղուած անորոշ պատերազմներու ժամանակ, որոնց մէջ արդէն ըստ բաւականի յայտնի կերպով յերեւան կ'ելլէր արաբական իշխանութեան տկարութիւնն ու անկաճութիւնը։

Բար-Եբրէոս այս Բագարատայ վրայ մտադրութեան արժանի տեղեկութիւն մը կու տայ. (Եկղ. Պոմ. Ա. էջ 388.) «Ամթայ մեծ եկեղեցւոյն այրելէն երեք տարի ետքը (իբր 848ին) քաղաքին մեծամեծները օգնութիւն խնդրելու համար քահանաներ խաւրեցին Աշոտեան Բագարատայ (յն. Παγχαδίτος) Տարօնոյ տիրոջ, որ իւր ճշմարիտ հաւատքովն նշանաւոր է եւ Մուշ քաղաքը կը նստի. Բագարատ քահանայից երեք հազար շո-շո ընծայեց. ասկէ զատ իւր երկրին լեռներէն ահագին քանակութեամբ փոյտ պարգեւեց ի շինութիւն Ամթայ եկեղեցւոյն։» — Այն ժամանակներն՝ ըսել է՝ Խոյթ-Սասնոյ, Տարօնոյ եւ Ջապաղ-Ջրոյ բարձունքը ծածկուած էին մեծամեծ ծառերով. այսպիսի ծառեր հիմայ ալ կը գտնուին Գենջի, Ջապաղ-Ջրոյ եւ Բալուի շրջակայքը, իսկ Խոյթ-Սասնոյ անտառներն անհետ եղած են եւ մնացած են միայն քանի մը ողորմելի թուփ, եւ բլուրները՝ արօտատեղի դարձած են։ Հիմայ Բագարատայ վրայ աւելի բաներ պիտի լսենք։

6.

Այլ-վատիկի խալիֆայութեան վերջին տարիները նորէն սկսած էր Հայոց երկիրը խմորելու. այս անգամ ալ խմորման պատճառն՝ ուրիշ անգամներու պէս՝ հարկերու ծանրութիւնն էր։ Դժգոհներու գլուխն էր անցած Աշոտ Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը. ասոր հետ միացան բազմաթիւ նախարարներ։ Աբու-Ջաֆր էլ-Մութավաքբէլ ամիրապետը՝ կարելի եղածին չափ խստացրնելէն ետքն այն օրէնքները, զորոնք մուսուլմանութիւնը քրիստոնէից գէմ դրած էր, զԱբուսէթ Հայոց երկիրը խաւրեց՝ տեղական յարաբերութեանց ծանօթանալու եւ հարկերը բռնութեամբ ժողովելու համար։ Աբուսէթ առաջին նահանգը՝ ի Տարօն հասած չհասած — ուր Բագարատայ պատգամաւորները գիմացն ելան — եւ նմանապէս ի Վասպուրական՝ դժուարութեանց հանդիպեցաւ։ Դիմադարձ նախարարները զսպելու անկարող ըլլալով՝ ետ դարձաւ Իրակ եւ ամիրապետին տեղեկութիւն տուաւ, եւ քիչ մ'ետքը մեռաւ։ Աբուսէթ իւր ետ դառնալէն յառաջ Արղնայ հազարապետը “զՄուսէ՛ զորդին Զօրահայի”, (զոր արաբական աղբիւրները սխալմամբ Բագարատայ փեսան կը համարին,) ապստամբ Բագարատայ վրայ խաւրած էր, իսկ Ծովափի Ալայ ամիրան՝ ի Վասպուրական։ Ալայ Աղբակի վրայէն Վասպուրական մտաւ եւ Արճուճքի քով Աշոտայ մարդիկներէն այնպիսի յարձակում մը կրեց, որ իրեններէն քիչերը կրցան Բերկրի ամրոցն ապաւինիլ։ Աշոտի եւ Բագարատայ միացեալ բանակները զՄուսէ իւր բանակատեղւոյն մէջ պաշարեցին, որ Տարօն յարձակած էր։ Հագարացիք մասամբ ծածուկ թաքստոյներ քաշուեցան եւ մասամբ Հասատանի Բաղէշ ամուրը, ուր Մուսէ լաւ ընդունելութիւն գտաւ եւ անգործ նստաւ։ Այսպէս էր իրաց վիճակը 850ին վերջը։

Երկրորդ տարին գարնան՝ նոր ոստիկան ՄԻ-
կալ Յուսուփ, որ նախորդ ոստիկանին (Աբուսէթի)
որդին էր: Այս անձը մեծ բանակով մը Ատրպա-
տականէն Աղբակ անցաւ եւ Արծրունեաց Ադամա-
կերտ ոստանին մէջ Աշոտի տուած պատանդներն
ընդունեցաւ: Իսկ Աշոտ Մարդաստան գաւառը քա-
շուելով իւր անձն ապահովցուց: Ասկէ ետքը Յու-
սուփ Բզնունեաց երկրէն անցնելով խլաթ գնաց,
ուր Բագարատ ալ կանչուեցաւ, եւ եկաւ յուսա-
լով որ խնդիրը յաջող ելք մը կ'ունենայ. սակայն
շղթայի զարնուելով իբրեւ դաւաճան եւ ապստամբ
Բաղդադ տարուեցաւ եւ վերջէն այնտեղ թու-
նաւորուեցաւ: Յուսուփ Տարօնոյ գիւղերն աւերելէ
եւ բնակիչներն ընկճելով նեղելէ ետքը՝ Մուշ գնաց
ձմերելու. սաստկասառույց ձմերան մէջ խիստ ու
ծանր գործերով բնակիչները չարչարեց: Բագարա-
տայ Աշոտ եւ Դաւիթ որդիքը հարաւակողման լեռ-
նականներուն քով փախան ու զասոնք Հագարա-
ցուոյ դէմ զրգուեցին: Տիրասէր Խուլթեցիք՝ մէկ
կողմանէ իրենց նախարարին գերի տարուելուն վրայ
սաստիկ դառնացած, եւ միւս կողմանէ աւար-
առութենէ հրապուրուած՝ հրաւերն ընդունե-
ցան եւ դաշտավայրն իջան, ու յանկարծ արաբացի
զօրաց եւ Մշոյ վրայ յարձակեցան: Յուսուփ Մշոյ
Ս. Փրկիչ եկեղեցին ապաւինած էր իւր անձն ազա-
տելու յուսով. Խուլթեցի ՄԻ իւր աշտէիւն ոստիկանը
սպաննեց եկեղեցւոյ գմբէթին տակ: Խուլթեցւոյ
հաւատարմութիւնը վարձատրուեցաւ Արաբացի-
ներէն առնուած կապուտով. իսկ սրէ ապրող Հա-
գարացիք սովամահ կամ ցրտահար վախճանեցան:

851/852 ձմեռը կ'իյնան այս դէպքերը՝ զո-
րոնք Թովմաս (Դպր. Բ. գլ. Ե.) ստորագրելէն ետքը՝
կը յաւելու Խուլթեցւոյ ու Սանասանեայց վրայ
տեղեկութիւն մը, զոր վերը (§ 3) արդէն յառաջ
բերինք: Բայց այս անգամ արաբացի տարեգիրք
ալ եթէ ոչ Սանասանան, գէթ Խոյթն կամ Խո-

վայթիյան الخويشة կը յիշեն: (Հմմտ. Belâdhori, էջ 211 եւ յաջ., Fragm. hist. éd. de Goeje, էջ 547, Tabari, Annales III. 3, էջ 1404 եւն:) Ի մասնաւորի շատ կարեւոր է Բելադորիի խօսքը թէ Խովայթեցի անուանեալ բարբարոս ժողովուրդն՝ որ իւր անուամբը جبل الخويشة կոչուած լեռնագաւառը կը բնակի, որ էլ-Արթան الارطان ալ կ'անուանուի: Թ. Նէօլդէկէ (ZDMG. XXXIII, էջ 165) էլ-Օրթայ الارطاي (ասոր. Ortâyê) ընթերցումը շատ հաւանական կը գտնէ. միայն սա տարակոյսը կը մնայ թէ արամայեցի Ուրտեցիք իրենց Հանձիթ բնագաւառէն մինչեւ Տարօն եւ մինչեւ Բաղլիշու կողմերը՝ Տիգրիս կրնայի՞ն տարածուած ըլլալ: Թերեւս ներքեի ըլլայ հետեւեալ տեղեկութիւնը յիշեցնել, որ հնագոյն ժամանակներէ է. (Պլինիոս, Զ. 128.) «Կլաւդիոս Կեսար կ'ըսէ թէ Արածանուոյ ընկերը Տիգրիս Արխէնէ-այ (այլ ընթերց. Արքենէայ) մէջէն կը հոսէ կ'անցնի:», Արթենէ դժուարաւ կրնայ Արզն (հայ. Արձն, Աղձն, Աղձնիք, Ἀρζανηγνῆ) եւ կամ Ստրաբոնի Ἀρσηνῆ (Արժիշու լիճն ու կողմերը) ըլլալ: Յովհ. Մամիկոնեան՝ ի Տարօն Հաշտենից դիմացն Արձան անունով եւ Ս. Խաչի վանքով բարձունք մը կը յիշէ: Հայերէնի մէջ արձան բառին գլխաւոր իմաստն է πέτρα. Աբուլ-Ֆէդա ալ (տարեգր. ցամաք 590 հիջ.) Մշոյ կողմերը Արզան մը ارزان (այլ ընթերց. ارزاس եւ ارزاس) կընշանակէ: Ետքէն յառաջ պիտի բերենք Եակուտի Խովիտ خويث անուն ժողովրդեան ու նահանգին վրայ ըսածը: Միտ գնելու է որ յաջորդ դարերու հայ պատմագրաց շատերը՝ զԲագարատ գետով ու Հայոցմէ պարտութիւն կրող ոստիկանը ոչ թէ զՅուսուփ կը համարին, այլ ասոր

¹ Vicinum Arsaniae fluere Tigrim in regione Arthene (այլ ընթ. Archene) Claudius Caesar auctor est.

հայրը՝ զԱբուսէթ: Մինչեւ անգամ զՅուսուփ սպաննողը հայ պատմագիր մը կը համարի թէ վերոյիշեալ Մուսէ՝ Զօրահայի որդին՝ էր, զոր յետոյ Բուղա բռնելով՝ Բաղդադ խաւրեց:

Յաջորդ տարին սպանեալ Յուսուփ ոստիկանին տեղ՝ 200.000 զօրաց գլուխն անցած Հայաստան կը մտնէր զարհուրելի մարդ մը՝ Բուղա (= ցուլ), ազգաւ թուրք, զոր էլ-Մուլթավաքքէլ խալիֆան ընդհանուր հրամանատար կացուցած էր պատուիրելով, որ երթայ ապստամբները պատժել եւ Բաղդադ խաւրէ: Հարկերը խստութեամբ ժողովէ, Հայերն այնպիսի վիճակի մը մէջ դնէ որ երկայն ժամանակ փնտս հասցընել չկարենան եւ վերջապէս այն կողմերը վերջնական կերպով կարգ ու կանոն հաստատէ: Արաբական աղբիւրները գլխաւորաբար այս մարդուն՝ Հայոց հիւսիսային կողմերն ու Արաստան գործածներովը կը զբաղին. թովմաս Արծրունի եւ Ասողիկ այս մարդուն հիւսիսային գաւառներն երթալէն յառաջ՝ հարաւային նահանգները խաղաղցընելուն վրայ ալ կը խօսին: Բուղա Ատրպատականի ու Ասպուրականի վրայէն տանող սովորական ճամբով եկաւ. անմիջապէս ասոր կողմն անցաւ Սմբատ սպայապետը, որուն Աշոտ որդին Տաճկաց զօրաց կողմանէ կռուելով՝ առաջին անգամ յաղթութիւն կանգնեց: Ինչպէս միշտ, նմանապէս այս անգամ ալ անմիաբան էին Հայոց իշխանները. զիրար կը զրպարտէին, եւ երկիւղն այն աստիճանի զօրացած էր, որ ծածուկ կամ յայտնի ամիրապետին կը ծանուցանէին իրենց հպատակութիւնը: Գլխաւոր յանցանքը լեւոնական խութեցւոց վրայ ձգուեցաւ: Բուղայի առաջին գործն եղաւ իւր ժիրաք զօրապետը 15.000 զօրքով Անայ լճին հարաւակողմը գտնուող լեւոնագաւառը խաւրել՝ Աշոտայնիզականիյնները պատժելու: Ժիրաք ձորէ ձոր, ամրոցէ ամրոց հալածեց զասոնք, մինչեւ որ Ուսի-րանից գաւառը “Արեան լճին” քով յաջողեցաւ

ձեռք ձգել: Այս միջոցին Բուդա ալ գլխաւոր ապստամբին՝ Աշոտ Արծրունւոյ դէմ կը քալէր, որ Թոռնափան գաւառին Նկան բերդը կը գտնուէր: Աշոտ ամենեւին դիմադրութիւն չըրաւ, այլ կամակար յանձնուեցաւ Տաճկաց եւ շնորհք խնդրեց — եւ շղթայի զարնուելով մէկալ նախարարներուն հետ Բաղդադ գերի տարուեցաւ: Ասկէ ետքը Բուդա՝ Ապահունեաց եւ Խլաթի վրայէն Տարօն անցաւ. դաշտավայրէն չարահոջակ Խութեցւոց լեռները ելաւ եւ Վաշգինակ անուանեալ բարձունքին վրայ յաղթեց Բագարատայ Դաւիթ եւ Աշոտ որդւոց ու անոնց հետեւորդներուն, եւ գերեց ու Բաղդադ ղրկեց. զարհուրելի կերպով պատժեց Խութեցիներն. եւ երբ Բերկրիի վրայէն Դուին գնաց՝ անցած ճամբան մատնանիշ կը ցուցընէին սպանութիւնք, հուր ու յափշտակութիւնք:

Թովմաս Արծրունի կը յիշատակէ թէ Տաճկաց մեկնելէն ետքը Յոյն մը (Յովնան) ի զուր աշխատեցաւ Խոյթ լեռնագաւառը՝ պատերազմը շարունակելու. գերի բռնուեցաւ եւ Բաղդադ տարուեցաւ: Այն ժամանակները Հռոմէներէն անկարելի էր յաջող շարժումներ սպասել, ինչու որ քաջարի Մելիտինեցիք ու Տիբրիկեայ հերետիկոսներն՝ Հռոմոց ոխերիմ թշնամիները՝ Հռոմոց ու Հայոց երկիրները իրարմէ կը բաժնէին ընդ մէջ մտած ըլլալով: Հիջ. 249 տարին (= 863) Տաճկաց դժբախտ տարի մ'եղաւ. Միքայէլ Գ. կայսեր՝ Պետրոնաս (արաբ. Betronâs) զօրապետը յաջողեցաւ մինչեւ Հէմշատ գիւղն (*Ἀρσαμύσατα*) յառաջանալ ու յաղթել մալաթիացի Ամր էլ-Ակտա (յն. *Ἀμερ* կամ *Ἀμβρος*) դիւցազին, որամէնունահաղդած էր. եւ Դիղաթ գետին աղբերականց կողմերը սպանուեցաւ Ալի բէն Եահեա էլ-Արմէնի՝ Ջէզիբէի քաջ եւ բազմալաղթ հրամանատարը: Հռոմք՝ որ նոյն ատեն յահ եւ յերկիւղ Տաճկաց մինչեւ Նփրկերտ յառաջացած էին, բաւական ժա-

մանակ Անտիտաւրոսի (արաբ. էս-Սալսալա) բարձունքը բռնեցին ու պահեցին: Զարմանալի է որ յոյն տարեգրութիւնք այս յաղթութեանց վրայ չառ քիչ բան կ'աւանդեն:

Իբր հիշ. 332 (= 943) թուականէն կրնայ ըլլալ այն տեղեկութիւնը, զոր Ալի բեն Մահդի էլ-Կոսրէվի անուն անձ մը՝ Աբուլ Հասան Ալի բեն Հարունի կը հաղորդէ վերին Տիգրիսի ընթացքին վրայ: Այս տեղեկութեան վրայ յաջորդ գլխուն մէջ պիտի խօսինք: Ասոր մէջ նախ եւ յառաջ Հուլուրիս ھلورس (յն. χλεισοῦρα Ἰλλύριοις, հյ. Ուլր) կապանը կը յիշուի իբր տեղ, ուր Հոռոմոց դէմ կռուելու ատեն կրօնի համար մեռաւ վերոյ յիշեալ Ալի բեն Եահեա. ասկէ ետքը գետի մ'ընթացքը կը նկարագրուի, որ խովայդեանց կամ խովիտի լեռնագաւառէն կը բղկէ (Եակուտ Բ, էջ 452. خوویت, ճիշտ չէ էջ 500 خونت եւ Գ, էջ 68). «Էս-Սարեբաթ գետին առաջին ու ամէնէն վերին աղբիւրը խովիտ լեռնագաւառին մէջն է:», Աբի-ի-Արզան իւր գլխաւոր աղբիւրները Ղարզան կամ Խարզան - դաղէն կ'ընդունի, իսկ ամէնէն երկայն ու ամէնէն բարձր աղբիւրը Անտոդ-դաղէն կը բղկէ, որ խութեցիները՝ Մօտիկեան քրդերու արօտատեղիներէն կը բաժնէ: — Այլեւ այլ պարագաներ պատճառ եղան որ Հոռոմոց 863ին դէպ ի Ամիթ ու Նփրկերտ բրած յառաջացումը տեւական արգիւնք չունեցաւ. ամէն բանէ յառաջ սա պարագան՝ որ մէկ տարի յառաջ ի Հայս ընդունելի, ու ապագայի համար՝ յուսալի դրութիւն մը հաստատուած էր. բաց ասկէ Հոռոմոց եւ Հայոց մէջ կրօնական վէճեր անպակաս էին, որ մեծապէս արգելք կ'ըլլային:

7.

Ինչպէս մեկնեցինք, Հիշամ ամիրայետին ժամանակներէն սկսեալ Արաբացւոց ձեռքն իբր

գործիք նշանաւոր հանդիսացած էր Բագրատունեաց տունը, որմէ էր նաեւ Սմբատ սպայապետ, եւ այս հլու հպատակութիւնը հիմայ վարձատրուեցաւ: Բաղդադի արքունեաց քաղաքագիտութիւնն համոզուեցաւ, որ մեծամեծ առաւելութիւններ յառաջ կու գան, եթէ քրիստոնեայ եւ օտարաբարբառ Հայաստանը՝ բնիկ բայց արաբական տիրապետութեան յարեալ ցեղի մը ձեռքին տակն ըլլայ. այս առաւելութիւններն էին. նախարարաց իրարու դէմ ունեցած ատելութիւնն երբեք չէր թողուր որ նախարարապետն զօրանայ. նախարարապետն անհանդարտ նախարարներն ինքնին զսպելու ստիպուած պիտի ըլլար. Ատրպատականի եւ Զէզերէյի կառավարիչներուն գործն էր նայիլ որ նախարարապետն անկասութեան հասնելու բաղձանք չունենայ. — եւ այսպիսի պարագայի մը մէջ յամենայն դէպս շատ աւելի դիւրին էր նախարարապետի մը դէմ կռուիլն ու նուաճելը՝ քան թէ երթալ ապստամբ նախարարներու ահագին բազմութիւն մ'իրենց բարձրագաւառ երկիրներուն մէջ փնտռել գտնել ու զսպել: Եւ վերջապէս եթէ կառավարիչներն անկախ իշխանութիւն մը հաստատելու փորձ փորձէին, ամիրապետը զԲագրատունին հլու գործւոյ մը պէս կրնար գործածել անոնց դէմ:

Այսպէս 862ին Արաբացւոց Ալի էլ-Արմէնի ոստիկանը զԱշոտ Բագրատունի իշխանը՝ Սմբատ սպայապետին որդին՝ Հայաստանի նախարարապետ կամ ամիրապետ հրատարակեց: Այս Աշոտ Ա. տարին ետքը՝ Խալիֆայէն ի նշան հաճութեան տրուած ընծաներու հետ ի միասին՝ արքունական թագ եւ Շահնշահ կամ Շահ-ի-Արմէն տիտղոսն ընդունեցաւ: Ասոր նման հպատակութեան աղերս մ'ունեցած էր երբեմն Հայոց թագաւորը Պարթեական Արշակունեաց: Աշոտ Ա. խոհեմ ու շրջահայեաց իշխանը 890ին մեռաւ, ասոր յաջորդեց իւր որդին

Սմբատ Ա., որ տկար եւ անկարող մարդ մ'ըլլալուն՝ դատարկ կեցած կը նայէր թէ ինչպէս Ատրպատականի Ափշին կուտակալը Հայոց սահմանակից նահանգները կ'աւերէր եւ թէ ինչպէս Վասպուրականի Գագիկ իշխանն ինք զինքն անկախ ըրաւ։ Քանի մը տարի յառաջ՝ 894ին՝ տեղի ունեցած էր հետեւեալ դէպքը։

Տիգրանակերտի վալին՝ Ահմատ որդի Յիսէի Շեհայ՝ Հայոց վերաբերեալ սահմանակից քանի մը նահանգներ եւ ի մասնաւորի Աղձնիքը գրաւեց, ուր մէջտեղէն վերուց Աբուլ-Մահրաբ գեաշխը, որ ասորի քրիստոնեայ մըն էր։ Այս մարդը Սիմ լեռան բնակչաց վրայ ալ բռնացաւ եւ Տարօն իջաւ։ Ահմատ իւր գործերովն խալիֆային կասկածելի երեւցաւ. եւ Սմբատայ հրամայուեցաւ որ վալին զինու զօրութեամբ իրեն տեղը դարձնէ։ Վասպուրականի Գագիկ իշխանն հրամանատարութիւնը վրան առաւ։ Ահմատ Արածանւոյ քով հաստատած էր իւր բանակը, որուն մէջ Գեթացիք (= Կեթիկ՝ Մովսիսի) ալ կային. Սմբատն ու Գագիկը նենգութեամբ բլրաւոր անջրդին ու քարուտ տեղեր հրապուրեց եւ շուտով մը վրանին յարձակելով՝ թուխ ամրոցին մօտերը՝ այսօրւան Կիւզէլ-տէրէ գետակին քով Հայոց վրայ կատարեալ յաղթութիւն մը կանգնեց։ Գագիկ՝ Ատրպատականի Եուսուֆ անուն արաբացի կառավարչին օգնութեամբ Սմբատայ դէմ ապստամբեցաւ։ Սմբատ ի վերջոյ այս Եուսուֆին դէմ կռուելու ատեն մեռաւ (908ին)։ Հմմտ. Թովմ. Արծրունի, Գ. Դպր. գլ. ԻԳ. էջ 236 եւ Յովհ. Կաթողիկոս, գլ. ԻԸ։

Խալիֆաներուն մտադրութենէն բան մը միայն վրիպած էր, այսինքն թէ արեւմտեան կողմանէ վտանգ կրնար սպառնալ, եթէ պատերազմներու ժամանակ բախտն սկսէր Հռոմոնց ծիծաղել. ինչու որ այսպիսի պարագայից մէջ կրնար Շահ-ի-Արմենը՝ կրօնական վէճերը մէկ կողմ թողլով՝ աչքը

Բիւզանդիոն դարձնել: Արդէն Վասիլ Ա. (արաբ. Բասիլ էս-Սակլաբի) Տիբրիկեայ պալատիկեան բերդերն եւ Տաւրոսի ամէն ամրոցներն առնելէն ետքը՝ իւր պետութեան արեւելեան սահմանը դէպ ի Մելիտինէ՝ մինչեւ վերին Եփրատ՝ յառաջ մղած էր եւ Աշոտ Առաջնոյն հետեկեղեցական յարաբերութեանց մէջ մտած: Լեւոն Զ. ի ժամանակ արեւելեան սահմանին վրայ նորանոր թեմեր հաստատուեցան, ամայի տեղեր՝ սահմանի վրայ նոր ամրոցներ կառուցուեցան, եւ միանգամայն Շահնշահի հետ նշանակութիւն ունեցող քաղաքական յարաբերութիւններ հաստատուեցան. Տարօնոյ տէրը՝ Գրիգորիկ Բագրատունի, որ Վահինի որդին էր, Հոռոմոց առջեւ իւր երկիրը բացած էր, կ'ըսուի: Ռոմանոս Ա. Լեկապենոսի ատեն՝ հայազն քաջարի զօրավարը՝ Մլեհ (արաբ. Մէլեհ) եւ Յովհաննէս Վուրկուաս (էդ-դոմէստիկ էլ-Վուրկաշ, Իբն էլ-Ադիր Ը. էջ 221, որ հազարաւոր քաղաքներ ու գղեակներ նուաճած առած է. որուն դիւյազնական գործերը գրած է Մանուէլ ութ գրոց մէջ, Թէոփանէս cont. p. 427) սահմանի կողմերը մեծ յաջողութեամբ պատերազմեցան մինչեւ Ամիթ յառաջանալով: Սմբատայ յաջորդն Աշոտ Երկաթ՝ Յունաց օգնութեամբ իւր Անւոյ տէրութիւնը պահպանեց: Բագարատ՝ Գրիգորիկի որդին ու Տարօնոյ տէրը կայսեր պատրիկն ու հպատակը (vassal) եղաւ, նմանապէս իւր յաջորդը՝ Թոռնիկ: Ռոմանոս Բ. ի ատեն պատերազմասէր ու աւարասէր Սէիֆ էդ-դաւլայի յարձակմանց պատճառաւ կրելու շատ բան ունէր Տարօն. Համբանեանը անգամ մը մինչեւ Հաւճիչ իսկ յառաջացաւ, սակայն Թոռնեցւոյն հետ խաղաղութիւն ըրաւ, որպէսզի Ասորիք մտնել կարենար: Նիկեփորոս Փոկաս՝ Սէիֆ էդ-դաւլայի մահուբէն քիչ մ'առաջ ձեռք անցուց Տարօնը, որ Գրիգոր եւ Բագարատ եղբարց ժառանգութիւնն էր, եւ անկէ Միջագետք յարձակեցաւ: Հայկազն

Յովհաննէս Չմէկիկ կայսրը Տարօնէն ճամբայ ելաւ իւր ասորական արշաւանքը սկսելու համար (973), ուր Այծեաց-բերդին մէջ Աշոտ Գ.ի հետ նիգա-կակցութիւնը նորոգեց:

Երբ Վասիլ Բ. իշխանութեան սանձը ձեռքն առաւ (976), Հանձիթի եւ խախտիոյ Բարդաս Սկլերոս դժգոհ պատրիկն ապստամբեցաւ, որով յունական քաղաքականութեան յաջողութեան հիմը շատ տարիներու համար խախտեցաւ: Ամթայ (Μετ) ու Նփրկերտի (Μεφερχιμ) տէրը՝ Աբու-Տաղէբ, Տարօնոյ երկու իշխանները, Մոկաց Ափրանիկ իշխանն եւ այլք՝ ապստամբելոյն ձեռնառու կ'ըլլային. ի վերջոյ Բարդաս Փոկաս (էլ-Ֆոկաս) մեծանուն սպարապետին ապստամբելովը՝ խառնակութիւնը մինչեւ 990 թուականը տեւեց: Մրուանեանց գլխաւորն ի Տիգրանակերտ՝ Բադ էլ-Կուրդի քուրդ ամիրը այս խառնակութիւնը յօգուտ գործածելով՝ Տարօն, Մուշ, Խլաթ, Արձէշ, Հարք եւ Ապահունիք յարձակեցաւ. էլ-Բադին յաջորդեց իւր եղբորորդին Աբու Ալի իբն-Մրուան (990—997). որմէ ետքն Օբէիդ-ալլահ իբն Դիմնա՝ Ամթայ տէրութեան տիրեց. իսկ Աբու Մանշուր մրուանեանը՝ Նփրկերտի միայն: Վասիլ կայսրը արեւելքի մէջ կորսնցուցած ազդեցութիւնը նորէն ձեռք ձգելու աշխատեցաւ՝ որչափ որ թոյլ կու տար Բուլղարաց դէմ մղած երկարատեւ ու դժուարին պատերազմը: Դաւիթ վրացին՝ կայսեր հնազանդեալն եղաւ եւ կիւրոպաղատութեան աստիճան ընդունեցաւ: Թունաց բանակները Բասեանը, Հարքն ու Ապահունիքը, նմանապէս խլաթն ու Տարօնն առին եւ սկսան Նփրկերտի ու Ամթայ վրայ քայլել: Հալէբցի համդանեան Աբուլ-Ֆադայի օրինակին նմանելով Տիգրանակերտի այլեւայլ տէրերն ու ասոնց մերձաւոր յաջորդներն իրենք զիրենք կայսեր հնազանդեալը հրատարակեցին ու հարկ վճարելու պատրաստականութիւն յայտնե-

ցին. այսպէս Իբն-Դիմնա, այսպէս Իբն-Դիմնայի յաղթողը՝ Նասր էդ-դաւլա բէն Մրուան, Նփըրկերտի եւ ի վերջոյ եւ Ամթայ տէրը: Յովհաննէսիկ Սմբատ Շահնշահի ժամանակ Անոյ տէրութիւնը Բիւնզանդիոնի հետ կը միանայ եւ Սենէքերիմ Արծրունւոյ ժամանակ ալ 8 քաղաքով, 72 բերդով եւ 1000 գիւղով մէկտեղ՝ կը միանայ Վասպուրական աշխարհն, որուն՝ արեւելեան կողմանէ միշտ վտանգ կը սպառնար. նոյն ատենները (1022) կ'ըսուէր թէ Յոյնք մինչեւ անգամ Հերգաւառին բերդերէն մէկ քանին առած ըլլան, — վերջին ժամանակներ իսկ ցոյց կը տրուէր ի Բաղէշ այն քարէն կէց մէքենան, որ այս առթիւ գործածուած էր. — բայց որովհետեւ ձմեռն եկած հասած էր եւ նոյն իսկ բնակիչք բանակին վերջապահներն անգաղար կը նեղէին, ուստի եւ կայսրը՝ ինչպէս կ'ըսէ Արիստակէս, լաւագոյն համարեցաւ Արծրունեաց վրայէն հայրենիք դառնալ. ոսկայն եւ այնպէս Յունաց վարձկան զօրաց բանակները (Վարանգացիք, Փռանկք, Բուլղարք) մինչեւ Ռոմանոս Դ. Դիոգենէս կայսեր գերի բռնուելու տարին (1071) Հայաստան մնացին: Յունական գերիշխանութեան այս շրջանին մէջ Խոյթ-Սասուն շատ ցանցաւ կը յիշուի, որ դիւրահասկանալի է դժուարամուտ լեռնագաւառի մը համար՝ աղքատ ու վայրագ բնակիչներով. տիեզերական պատմութիւնն առանց ամենեւին հետք մը թողլու կ'անցնի այսպիսի անկեանց առջեւէն: Միայն հետեւեալ յիշատակութիւնը յառաջ կը բերենք:

8.

Իբն էլ-Ադիր իւր Kâmel et-tewarich (թ. էջ 306) գործոյն մէջ ցամա 427 հիշ. (= 1036) «Մէքքէ գացող ուխտաւորները կողպտող դաշնաբեկ Սանասանեայց վրայ» հետեւեալ տեղեկու-

թիւնը կու տայ. “Այն ատեն խորատանէ, Թա-
բարիստանէ եւ Ատրպատականէ ուխտաւորներու
ահագին խմբեր՝ Անւայ ու Ոստանի վրայէն ու
Հայոց երկիրներուն մէջէն կ'երթային. ասոնք մին-
չեւ խլաթի կողմերը անարգել հասան: Այստեղ
հայ հպատակներն (բա'յա) ասոնց ճամբան կտրե-
ցին եւ իրենց օգնական գտան Սանասանեայքն
(السانسنة), որ նմանապէս Հայոցմէ են: Այս Սանա-
սանեայք նոյն ժամանակ խլաթի մօտեն իրենց ան-
առիկ ու ամուր ամէն բերդերուն աէրն էին. թէ-
պէտ եւ խլաթի տիրոջ հետ խաղաղութեան կամ
հաւատարմութեան դաշինք դրած էին, սակայն
իրենց ամուրներն ու անկախութիւնն ալ պահած
էին: Արդ այն ատեն Սանասանեայք հայ հպատակ-
ներու հետ միացան ու բազմաթիւ ուխտաւորներ
իրենց կնիկներովն ու տղոցմովը գերեցին, անոնց
ամբողջ ունեցածը չունեցածը կողոպտեցին ու մին-
չեւ Հոռոմոց սահմանները քաշքշելով տարին,
Հոռոմք հայ աւազակներուն ապաւէն տուին: Այս
լուրն առնլուն պէս՝ Նասր էդ-գաւլա բէն Մրուան
իւր զինուորները ժողվեց Սանասանեայց դէմ եր-
թալու նպատակաւ. բայց անոնց իշխանը՝ տեանե-
լով իւր հակառակորդին զօրութիւնն, կամակար
յանձն առաւ ամէն բան շիտկել, գերիներն իրենց
ընտանիքներովն ազատել եւ յափշտակուած աւարն
ետ դարձնել: Նասր էդ-գաւլա այս ամէն բան
յանձն առնլով՝ անոնց հետ խաղաղութիւն ըրաւ,
առ որ զինքը հետեւեալ պատճառներն ալ յորդո-
րեցին. Սասունցւոց բերդերուն ամրութիւնն ու
թիւը, այն լեռնագաւառին մէջ յաղթող հանդի-
սանալու դժուարութիւնը, եւ Հոռոմոց մօտ ըլլալն,
որ անտարակոյս անոնց օգնութեան պիտի փու-
թային:” — Հասկանալի է խլաթի հպատակ Հայոց՝
ուխտաւորաց բազմախուռն ու մոլեռանդ խմբերուն
դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելն, ըստ որում ան-
շուշտ ուխտաւորք իրենց ուսելիք ճարած ժամա-

նակ՝ վճարել չէին ուզեր. նմանապէս հասկանալի է լեռնական Սասունցւոց ազգեցիկ ձեռնտուութիւնը: Սասունցիք իրենց գլուխն անկախ իշխան մ'ունէին, Բագրատունի մը եւ կամ Մամիկոնեան մը: Վաչկատուն Բրդերու իրենց երկրին մէջ թուով առաւել բլլալուն խօսքն անգամ չ'ըլլար, թէպէտ եւ ամբողջ Դիար-Բեկր Մրուանեան Բրդերու իշխանութեան տակն էր, եւ գլխաւորաբար Ամթայ շրջակայքը Բրդերու մեծ բազմութիւն կը յիշուի: Նասր եղ-դաւլա Ահմադ բն Մրուան էլ-Կուրդի ամիր՝ բաց ի նփրկերտէ եւ Ամթէ՝ Բազիշու եւ Խլաթի ալ տէրն էր, եւ մերթ Հոռոմոց, մերթ Սելջուկեանց հարկատու բլլալով հանդերձ՝ ոչ միայն շատ հզօր եւ փառասէր, այլ նաեւ շատ մարդասէր իշխան մըն էր: Նոյն ժամանակ Յունաց կայսրն էր Միքայէլ Դ. Պափլագոնացին: Յոյն պահապան զօրքերը վերոյիշելոյն ատենը դեռ Վասպուրականն ու Եփրատի գիծն՝ Հանձիթէ մինչեւ Տարօնի սահմանը բռնած էին: Ամթայ արեւմտեան կողմը Սեւաւերակ անուն սահմանակից տեղը՝ նկարագրուած դէպքին ատենները՝ Բրդաց ձեռքն անցաւ: Վերջէն Մրուանեանց ձեռքէն Ամթայ իշխանութիւնը ֆաքր եղ-դաւլա իբն-Ջէհիր առաւ, որ Մէլիք-շահի հնազանդեալն էր:

9.

Վասիլ Բ. բուլղարակոտոր կայսեր մահուանէն քիչ մ'ետքը՝ արեւելք նոր ժողովուրդ մը՝ Սելջուկեան Տաճիկներու բազմախուռն խմբերը՝ յերեւան ելան: Քանի որ այս խմբերուն առաջնորդներն ի խուարեզմ եւ ի խորասան զբաղած էին՝ շատ վախնալու բան չունէին Հայոց սահմանակից երկիրները՝ շնորհիւ յունական պահակազօրաց պաշտպանութեան, որ Ղոզերու յարձակումները մեծ յաջողութեամբ ետ կը մղէին. — 1052ին

էր որ Միքայէլ Վատատոհմ մինչեւ Գանձակ-
 Շահաստան յաղթական յառաջացաւ: Քիչ ժա-
 մանակէն ուրիշ կերպարանք առաւ իրը. երբեմն
 երբեմն հոս ու հոն ի գործ դրուած յարձակմանց
 յաջորդեցին ծրագրի մը համաձայն պատրաս-
 տուած մեծամեծ արշաւանքներ: Այս արշաւանաց
 միջոցին Սելջուկեանց բանակն՝ իւր վաղեմի սովոր-
 ութեան համեմատ՝ երեք մասի կը բաժնուէր.
 ամէնէն զօրաւոր բաժինը կենդրոնը կը կազմէր եւ
 սովորաբար Վասպուրականի վրայէն դէպ ի խլաթ
 ու Մանազկերտ կը յառաջանար, իսկ երկու թեւե-
 րէն մին՝ Երասխայ ձորերէն միոյն մէջէն Անւոյ վրայ
 կը քալէր, եւ երկրորդը՝ երկու Ջաբերու երկայ-
 նութեամբ՝ դէպ ի Իրակ ու Զէզիրէ. եւ վերջապէս
 այս խմբերը միանալով՝ Հոռոմոց ընչաւէտ երկրին
 վրայ կը յարձակէին: Եփրատայ կողմերը անհետա-
 ցաւ այն ճոխութիւնն ու ազդեցութիւնը, զոր Վա-
 սիլ միւսանգամ հաստատած էր: Տիգրանակերտի
 Մրուանեաններն ստիպուած էին այսուհետեւ
 իրենք զիրենք Տուղրիլի տուած հրահանգներուն
 պատշաճեցընել, մինչեւ որ ասոնք ալ Թիւրքմէն-
 ներուն տեղի տուին: Մերձակայ երկիրներու տէ-
 րերուն գլուխն ալ եկաւ միեւնոյն բանը: Մեծ
 դժուարութեամբ՝ կրցան իրենք զիրենք ան-
 կախ բռնել՝ լեռներու վրայ եւ ձորերու մէջ հոս
 ու հոն ծածկուած ամրոցներու ժառանգական պե-
 տերը, այսպէս ի մասնաւորի ի Պոնտոս եւ ի Կաւ-
 կաս եւ՝ զարմանալի կերպով մը նաեւ՝ Տիգրիսի
 աղբերականց սահմաններն, եւ նոյն իսկ ի Տարօն,
 ուր Սասունցոց օգնութեամբը դէմ դնելու կա-
 րող ըլլալը ցուցուց Մամիկոնեանց տունն, որ Յու-
 նաց ձեռնառութեամբը դարձեալ բարձրացած էր:

Արիստակէս Լաստիվերտցի (գլ. ԺԶ. եւն)
 հետեւեալ համառօտ ու ամփոփ տեղեկութիւնը
 կու տայ ամէնէն նշանաւոր արշաւանքներէն միոյն
 վրայ, որ 1054ին սկսաւ եւ Տուղրիլի զօրաց Սա-

սունցիներէն չարաչար յաղթուելովը՝ 1058ին լմնեցաւ: “Սուլթանը անհամար բազմութեամբ՝ ‘զանց արարեալ զԱրծիշաւ եւ զԲերկրաւ, Ապահունիք ու Հարբ գաւառները մտնելով՝ Մանազկերտ ամուր քաղաքին վրայ քալեց ու դաշտաց բովանդակ ընդարձակ տեղերը նուաճեց:” Եւ ինչպէս ուրիշ տեղեկութիւն մը կ’աւելցընէ. Բարագլուխ (Λιθoxέφαλος) անուանուած բլրոյն վրայ բանակեցաւ, եւ սակայն չկրցաւ քաղաքն առնուլ, զոր Վասիլ յունապֆին կը պաշտպանէր: Ասոր վրայ սաստիկ կատղած՝ “Արձակեաց ասպատակս յերեսին կողմանս աշխարհին, ի հիւսիս՝ մինչեւ յամուրն Ափիազաց եւ մինչեւ ի լեառն որ կոչի Պարխար եւ մինչեւ ցստորոտն Կովկասու., եւ յարեւմուտս՝ մինչեւ յամուտառն Ճանեթոյ, իսկ ի հարաւ՝ մինչեւ ցՍիմֆ. կոչեցեալ լեառն. եւ բովանդակ կալեալ զաշխարհս իբրեւ հնձողք ոճոյ ագարակի:” Հաշտենից ու Արշարունեաց մէջ կ’իշխէր այն ատեն Իսահակ Կոմնենոսի դրած անձը՝ Իւանէ Վրացին, որ 1048ին Բասենոյ դաշտը Կապուտառու ամրոցին քով Սելջուկեաններէ գերեալ Լիպարիտ կիւրուպաղատին որդին էր: Իւանէ վստահելի անձ չըլլալով՝ քիչ ժամանակ յառաջ թօթափած էր իւր վրայէն հպատակութեան (Vasall) լուծը եւ միաբանած էր հիմայ Տաճկաց հետ, որոնց աւարառու խմբերուն գլուխն անցած՝ Օխթիս ու Ճանեթ առաջնորդեց: Իւանէի որդիներէն մին Աբու-Դինարի զօրաց առաջնորդն ըլլալով՝ Մելիտինոյ վրայ քալեց: Տեսնենք թէ ասոնց գլուխն ինչ եկաւ:

Ասոնց վրայ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէ Մատթէոս Ուռհայեցի: “Տաճիկներն Աբու-Դինարի առաջնորդութեամբ Մելիտինէէ ճամբայ ելլելով եւ Եփրատն անցնելով Հանձիթ եւ Տարօն յարձակեցան. այն ատեն Տարօնոյ տէրն էր Թուռնիկ Մամիկանեան՝ Մուշեղի որդին: Թուռնիկ Սասնոյ լեռնագաւառէն զօրք ժողովելով՝ Տաճկաց

վրայ յարձակեցաւ. Գլակայ վանքին (= Սուրբ Կարապետ) քով ճակատ տրուեցաւ, թշնամիք յաղթուեցան եւ ամբողջ գաւառէն արտաքսուեցան:», Միեւնոյն ժամանակ զօրաց ուրիշ բաժին մ'ալ Եդեսիոյ կողմերը ձախորդութեանց հանդիպեցաւ: Բար-Եբրէոսի տուած տեղեկութիւնն ալ (էջ 252, ցամօ 1058) նման է ամենայն մասամբ. «Երեք հազար Տաճիկ Մելիտինէն աւերելէ ետքն իրենց տեղը կը դառնային Սաւան լեռներու վրայէն. հոն թէ սաստկասառոյց ձմեռը զասոնք շատ նեղեց եւ թէ Հայերն իրենց լեռներէն իջնալով թշնամիներէն շատ մարդ սպաննեցին:», եւ Միքայէլ Ասորի կ'ըսէ (էջ 395, տպ. Երուս.) «Տուղըիլ-Բէգի բանակին Տաճիկներն Մելիտինէն աւերելէ ետքը Սաւան եկան եւ երեք հազար հոգի կորսնցուցին որ լեռանց ձիւներուն մէջ ցրտահար թաղուեցան:», Արիստակէս կ'ըսէ. (գլ. ԻԱ.) «Ի մտանել նոցա (Պարսից) ի սահմանս Տարօնոյ՝ իջին զօրք ի լեռնէն Սիմն կոչեցեալ, զոր մարդկան սովորութիւն Սանասունք ասեն ըստ անուան նախնոյն իւրեանց. եւ ի դիմի հարեալ՝ յաղթեցին եւ կոտորեցին զամենեանս:»

Մատթէոս Ուռհայեցի՝ Տարօնոյ եւ Սասնոյ իշխանին՝ Թոռնիկ Մամիկոնեանին մէկ քանի քաջագործութիւնները կը նշանակէ: Թէպէտ եւ Սելջուկներու կողմանէ անդադար վտանգ կը սպառնար, սակայն Եփրատայ կողմանց ու Հանձիթայ կուսակալին՝ Փիլառտոսի (Φιλαρეტος, արաբ. el-Filardos er-Rumi, թարջուման մէլիք էր-Ռում, սահիբ Հիշն-Խարաբերդ) մի միակ ճիգն էր սահմանակից Տարօն իրեն առնուլ: Փիլառտոս ազգաւ բնիկ հայ էր Վասպուրականի Վարաժնունիք գաւառէն զոր Ռոմանոս Դ. Դիոգենէս կայսրը 1068 կիւրուպաղատութենէ հազարապետութեան (μὲγας δομῆτοχος) աստիճանին բարձրացուցած էր: Որչափ ալ Հոռոմոց կայսեր իրաւունքներուն պաշտպան

ալ հանդիսանար, սակայն իւր միտքն էր կամաց
կամաց սեպհական իշխանութիւն կամ տերութիւն
մը հաստատել: Փիլառտոս ճիշդ իւր ժամանակին
մարդն էր. վախճանին հասնելու համար ամէն մի-
ջոց օրինաւոր կը համարէր: Երբ վերջէն ֆաբր եդ-
դաւլա բեն Զէհիր՝ Ամիթն առաւ, Փիլառտոս չկրցաւ
ինք զինքը պահպանել եւ իսլամութիւն ընդունեցաւ:
Յետոյ ասոր խարտերդ ամրոցն Հայկ էլ - Թուրքման
ձեռք անցուց: Մատթէոս կը պատմէ. « Փիլառտոս մեծ
հազարապետը, որ ի խարտերդ եւ ի Մշար էր (արաբ.՝
Մինշար՝ Մուշար լերանց մէջ՝ Իզպիի դիմացը.
այսօր ալ այստեղ համանուն հայ վանքի մ'աւե-
րակները կը գտնուին), զԹոռնիկ նեղելէ չդա-
դրեցաւ. ուստի եւ Թոռնիկ Սասուն լեռնագաւառը
56 հազար զօրք ժողվելով՝ Ճապաղջուր եկաւ եւ
Հանձիթի Այմուշատ քաղաքն (*Ἀρσαμύσατα*, հի-
մայ Choraba) իջաւ. Ալեյուա դաշտը ճակատ
տրուեցաւ. Փիլառտոս իւր ֆռանկոպուլներուն հետ
ի միասին չարաչար յաղթուեցաւ, իսկ իշխանն իւր
երկիրը՝ Սասուն դարձաւ:», — Ըստ հաւանական
կարծեաց՝ Թոռնիկ վրացի կին առած է, վասն զի
իւր որդւոյն ու յաջորդին անունն է Ճորտուանելի,
եւ Ճորտուանելի որդին էր Սասնոյ Վիգէն իշխանն,
որ վերջապէս Տաճկաց վերին իշխանութեան են-
թարկուեցաւ, ինչպէս քիչ մ'ետքը պիտի տեսնենք:

10.

Մեր հետազոտութեան հետ կապ ունեցող
նշանաւոր դէպքերէն մին է հարաւային Հայաստան
սելջուկեան Սուկմանին հաստատած փոքրիկ իշ-
խանութիւնը՝ որուն կենդրոնն էր խլաթ: Սուկման
հիջը. 493 (= 1100) թուականին Մրուանեանց
ձեռքէն խլաթն առաւ եւ ինք զինքը Շահ-ի-
Արմէն յորջորջեց: Կ'երեւայ թէ այս իշխանու-
թիւնն ի սկզբան անդ Պարսից սելջուկեան շահ-

րուն պաշտպանութեան տակ էր. Սուկման՝ Մա-
րանդայ մէկ տիրոջ ծառան էր սկզբնաբար. ուստի
եւ ասով կը մեկնուի այն իրողութիւնն, որ Ատր-
պատականի Աթաբէգները՝ Ելտկուզի ատենէն
սկսեալ՝ դաճակալութեան կռիւներ ծագած մի-
ջոցին Խլաթի վրայ իրաւունք մը կը բանեցընէին:
Այս իշխանութիւնը տակաւ այնպէս մեծցաւ, որ
Հիւսիսային սահմանը մինչեւ Կարնոյ ու Բա-
գրեւանդայ լեռները կը հասնէր իւր մէջն ամփո-
փելով Մանազկերան ու Տաղուտափը — (Հիմայ
Դաղուտափ՝ Խնուսի ու Գիւլիւի մէջտեղը. հոս
բանակած էր 1071ին Ռոմանոս Գիոգենէս. այս
տեղը 1134ին երկրաշարժէ շատ կրեց, բայց 1160ին
դեռ իբրեւ Շահ-ի-Արմէններու երկիր կը յիշուի.)
— սակայն այս կողմերը շատ ստէպ աւերեցան Վրա-
ցիներէ. արեւելեան սահմանը կը հասնէր մինչեւ
Վանայ ծովու ափունքը մինչեւ Արձէշ եւ Ոստան,
Խոյ եւ Սալամաս. հարաւակողմէն այս իշխանու-
թեան կը վերաբերէր յամենայն դէպս Մուշ, եւ
բնական էր՝ Խոյթ-Սասնոյ ալ այս իշխանութեան
հետ միանալը: Նփրկերտի վիճակին կը տիրէին
Որտոկեանք. սակայն Շահ-ի-Արմէնի ձեռքն էր
այս երկիրը, երբ Սալահէդ-դին հիջը. 581 (= 1185)
թուականին Խլաթի վրայ քալել ուզեց: Մշտա-
տեւ հակառակութիւն մը կար Խլաթի տեարց ու
Որտոկեանց մէջ, — վերջինք Մրուանեանց կործա-
նումէն ետքը Տիգրանակերտի ալ տիրած էին:
Վերջապէս այս հակառակութիւնն պատճառ եղաւ
որ Ասորիքի Էյուբեանք՝ Խլաթի իշխանութիւնը
լուծեցին ու մէջտեղէն վերուցին:

Այլեւայլ նշաններ կը ցուցընեն որ հայ
տարրը, — որ թուով առաւել էր եւ մեծամաս-
նութիւնը կը կազմէր, — Շահ-ի-Արմէնի իշխա-
նութեան ատեն թէ՛ ընկերական եւ թէ՛ տնտեսա-
կան կողմանէ նախանձելի դիրք մ'ունէր. Որտո-
կեանց անէն բազմաթիւ իշխանք ալ խոհեմու-

թեամբ եւ խելք կառավարեցին, եւ մեծապէս նպաստեցին վաճառականութեան պայծառանալուն ու հարստութեան բազմանալուն, թէպէտ եւ մի միայն՝ առաւել առատութեամբ տուրք ու հարկ առնելու պատճառէն շարժեալ: Մեր ըսածը կ'ապացուցանեն դրամոց գեղեցկութիւնն, կամուրջներու եւ օթեւաններու դիրքն ու տեսքը: Ա՛յսուի թէ ասոնցմէ մին՝ Մերտինի ու Նփրկերտի Տիմուրտաշ իշխանն քրիստոնէից արտաքոյ կարգի յարեալ է եղեր: Բայց ընդհանրապէս թէ Որտոկեանք եւ թէ Էյուբեանք իսլամութեան մոլեռանդ պաշտպաններն էին, եւ այս երեւոյթը կը մեկնուի Ասորիքի մօտաւորութենէն, ուր սեպի մը պէս եկած մտած էին խաչակիրք:

Շահ-ի-Արմէններու ամէնէն հզօրներէն մէկն էր Սուկման Բ Նասր-էդ-դին Մուհամմէտ — որ Միրան-շահ ալ կ'անուանուէր — (Հիջր. 522—581 = 1128—1185). ասոր ժամանակակիցն էր Ելտիուզ՝ Ատրպատականի աթաբէգը, որ իւր եղբօրն ու յաջորդին՝ Էլ-Պահլուանի պէս († Հիջր. 582 = 1186) ինք զինքը խլաթի իշխանութեան տէրը կը համարէր: Ասով կը մեկնուի այն պարագան, որ Սասնոյ ԺԲ. դարուն կէսերուն (— տարին որոշ չի գիտցուիր —) այս իշխանութեան հետ միանալը մերթ Ելտիուզի կ'ընծայուի, եւ մերթ Միրան-շահի. նմանապէս այս միութիւնը մերթ իբրեւ բռնութեամբ եղած յառաջ կը բերուի, եւ մերթ իբրեւ ինքնակամ: Թէ վարդան եւ թէ Մխիթար Այրիվանեցի՝ միաբան կ'ըսեն. «Ատրպատականի Ելտիուզ աթաբէգն իւր պարսիկ գնդերովը Տարօնոյ վրայ քալեց ու Սասնն առաւ, ուր կը բնակէր Վիգէն (Վիրգէն, Վէգն) իշխանը:», իսկ ընդհակառակը Միքայէլ ասորի (էջ 338) եւ Բար-Եբրէսու (էջ 374) այսպէս կը պատմեն. «Սասունցի հայ իշխանները Նփրկերտի տիրոջմէն սաստիկ նեղուած՝ խլաթայ տիրոջ Շահ-ի-

Արմէնին դեպքան զըկեցին ու անոր հետ միացան՝ յանձնելով իրենց ամէն ամուրներն ի Սասուն։ Այս քայլն առնելու հաւանականագոյնս պատճառ եղած էին Նփրկերտի ու Մերաինի տիրոջ՝ Նէջմէդ-դինի Սասունցւոց դէմ ի գործ գրած բռնութիւնները. այս միջոցին Պարսից ու խլաթեցւոց միացեալ յարձակումը պատճառ եղաւ որ Ճորտուանէլիի որդին Վիգէն՝ լաւագոյն համարեցաւ Շահ-ի-Արմէնին հնազանդիլ՝ նկատողութեան առնելով որ իւր երկիրը դէպ ի խլաթ բաց էր։ Թերեւս Վիգէն երկայն ժամանակ իբրեւ նախարար մնացած ըլլայ։

Իբն էլ-Աթիր յամն հիջր. 427 (= 1036) յառաջ բերած մասին մէջ հետեւեալ դիտողութիւնը կ'ընէ. «Այն ատեն Սասունցիք դեռ իրենց բերդերուն տէրն էին. հաղիւ հիջր. 580 (= 1184) թուականին Տաճկաց ձեռքն անցան ասոնց ամէն ամուր տեղերը, ինչպէս իւր յատուկ տեղը պիտի ըսենք»։ Սակայն ժամանակագիրը հիջ. 580 թուականին մէջ այս տեղեկութիւնը ղետեղելը մոռցած է։ Անշուշտ իբն էլ-Աթիր այս տեղեկութեամբ Միրան-շահի ձեռքով Տարօնոյ ու Սասնոյ՝ խլաթի իշխանութեան հետ միանալը չ'ուզեր հասկնալ, վասն զի թուականն ընդդէմ կը բողբէ։ Այս դէպքն աւելի Բէգ-Տիմուր Սէյֆէդ-դին Շահ-ի-Արմէնի ժամանակը կ'իյնայ։ Այս բռնաւոր մարդը հարկերը սաստիկ խստութեամբ հաւաքեց, եւ նոյն իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը սաստիկ նեղեց. կարելի է որ Սասունցւոց ամբոցներն այս ժամանակներն անցած ըլլան Տիգրանակերտի Տաճկաց ձեռքը. եւ կը տեսնենք որ շատ չանցած՝ Սալահէդ-դինի մէկ ծառան՝ Թակիէդ-դին խլաթի վրայէն մինչեւ Մանազկերտ յառաջացաւ։

Աբուլ-Ֆէդա (Գ, էջ 166) յամն հիջր. 594 (= 1197) կ'ըսէ. խլաթի Բեգը էդ-դին Աբ-Սունկոր Հազարդդինարի Շահ-ի-Արմէնի մահուը-

նէն ետքը՝ Սասունցւոց *ساسة* (բնգր. *ساسة*) տոհմէն
 կութլու (տճ. = Բախտաւոր) անունով հայազգի
 սպասաւոր մ'այս իշխանութեան տիրեց, սակայն
 եօթն օր ետքը՝ ժողովուրդն այս մարդը մէջտեղէն
 վերնաց եւ Բէքր-Տիմուրի որդին՝ զՄուհամմէդ
 էլ-Մանշուր՝ իշխան հրատարակեց։ Այս իշխանի
 ժամանակն էր որ Վիրք խլաթի սահմանները յար-
 ձակելու սկսան։ Լոռւոյ սիւնհոգոսին ատեն՝
 (1204/5) Տարօնոյ եպիսկոպոսն էր Խաչատուր։

Հիջր. 604 (1207/8) Թուականին խլաթի
 իշխանութիւնը ձեռք ձգեց էլ-Աւհադ Նէջմ էդ-
 դին էյուբեան Մելիքը, որ Սալահ էդ-դինի եղ-
 բօրորդին եւ էլ-Ադէլ Միլիքի որդին էր. Նէջմ
 էդ-դին մինչեւ նոյն տարին Նփրկերտի (եւ Սաս-
 նոյ?) կառավարն էր։ Այս մարդը՝ հիջ. 607 (= 1210/11)
 Թուականին մեռնելով՝ տեղը անցաւ
 եղբայրը՝ էլ-Մէլիք էլ-Աշրաֆ։ Այս ատեններս
 Լիպարիտ Գ. իշխանին որդին՝ Իվանէ վրացին՝
 խլաթը պաշարեց, բայց խլաթի առուակին վրայ
 ձգուած փայտաշէն կամուրջէն անցած միջոցին՝
 ինկաւ ու գերի բռնուեցաւ, վասն զի կամուրջը
 ծածուկ՝ սղոցով կտրուած էր. ասոր Զաքարէ եղ-
 բայրը խաղաղութեան դաշինք դրաւ եւ մեծագու-
 ճար փրկանք վճարեց. Շահ-ի-Արմէնը (Մէլիք
 էլ-Աշրաֆ?) Իվանէի թաւթա անունով գեղեցիկ
 աղջիկը կնութեան առաւ։ Թաւթա մեծ եռան-
 դեամբ խլաթի ու Տարօնոյ քրիստոնէից համար
 միշտ բարեխօս ու միջնորդ եղաւ, եւ այն տեղերու
 վանքերը դարձեալ բարեպաշտ անձինքներով լե-
 ցուեցան. այս միջոցին ի Վրաստան կ'իշխէր կրօ-
 նասէր Թամար Թագուհին։

Խուարեզմներու շահը՝ Ջէլալ էդ-դին՝ Մոն-
 գոլներէ հալածուելով Ատրպատականէն Վրաս-
 տան ու Հայաստան անցաւ, եւ հիջ. 627 (= 1230)
 Թուականին խլաթն առաւ, որ կամաց կամաց
 ամայացած էր եւ Հաշամ էդ-դինէ՝ Աշրաֆի մէկ

սպասաւորեն՝ կը պաշտպանուէր: Աշրաֆի եւ Ալա-
էդ-գին Կայ-Քաբադի միացեալ բանակները Եա-
սը-չէմէն անուանեալ բարձանց վրայ այնպէս չա-
րաշար յաղթեցին Զէյալ էդ-գինի, որ Ատրպա-
տական փախաւ, բայց շուտով ետ դարձաւ Թա-
թարներէ հալածուելուն պատճառաւ. իւր խմբերը
Սասնոյ, Ճապաղջրոյ եւ Հինւոյ կրճերուն մէջ ջար-
դուեցան եւ ցրուեցան: շահն Ամիթ գնաց, բայց
քաղաքին դռները գոց գտաւ: Սիւլւան լեռները
քրդէ մը սպանուեցաւ: Խուարեզմներու մնացորդ-
ներուն կը հանդիպինք յետնագոյն ժամանակները
Ամթայ ու Հալէքի տեսարց ծառայութեան մէջ:

11.

Մոնղոլներուն կրկին ու կրկին անգամ (հիշ. 629ին, 624ին) Խլաթի տիրելէն ետքը՝ վերջապէս
Հօլաւու ամբողջ Հայաստանը, Քիւրդիստանն, Իրակն
ու Զէգիրէն նուաճեց (հիշ. 656 = 1258): Թէ-
պէտ եւ Թաթարներն ամէն կողմ աւերեցին, սա-
կայն եւ այնպէս խաներու իշխանութիւնն իբրեւ
թեթեւութիւն մ'ողջունեցին սաստիկ նեղուած
քրիստոնեայք: Մոնղոլներն ի բնէ ոչ մոլեռանդ եւ
ոչ գաղափարական հոսանքի մէտ ըլլալով՝ ի սկզբան
խլամութեան երդուեալ թշնամիներն էին. քա-
ղաքակրթութեան զարկն եւ ի մասնաւորի գրչու-
թիւնն Ուլղուքեաններէ եւ նեստորական քրիստո-
նեաներէ ընդունած էին: Քրիստոնէութեան մեղմ
վարդապետութեանց մէջ սովոր էին տեսնել բուդ-
դայականութեան մէկ այլափոխումը, որ այնպէս
յարմար եկած էր իրենց ճաշակին: Ասորի քրիստո-
նեաները միշտ բարձր պաշտօններու կը հասցընէին.
ի Հռամղար (բիւզ. 'Ρωμάγυρις, Նիշապուրի քով,
Ճիշտ Խորասանի մէջտեղը) արքեպիսկոպոսութիւն
մը կար: Մաղաքիա աբեղայ իւր Մոնղոլաց կամ Նե-
ստոլաց պատմութեան մէջ կը պատմէ թէ Հօլաւուի

առաջին կիներ Թաւուսիաթուն՝ քրիստոնեայ էր, որ չէ թէ միայն նեստորական քահանայից ու վանականաց պաշտպան ու ձեռնտու կ'ըլլար, այլ առհասարակ Ասորւոց ու Հայոց ալ կը նպաստէր, եւ իւր էրկանն ալ պատուաստեց քրիստոնեաները սիրելը: Մոնղոլաց բանակին մէջ բազմաթիւ հայ, վրացի եւ աղուան բահատուրներ կամ «դիւցազունք», կը ծառայէին, որ կրօնքով քրիստոնեայ էին. մէկ մեծ միտութիւն ու սէր կար անձնապահներն այս ազգերէն ընտրելու: Քրիստոնեայք այս երջանկութիւնը վայելեցին Հօլաւուի յաջորդին՝ Աբաղախանի ժամանակն ալ:

Իսլաթի երկրորդ անգամ առնուելուն (1244)՝ նոյն իշխանութեան գլուխը (միւսանգամ) դրուեցաւ քրիստոնեայ իշխանուհի մը (վերոյիշեալ Թամթան?): Բազմաթիւ օրինակներ ունինք մեր ձեռքը, որ կը ցուցնեն թէ ինչպէս քրիստոնեայք եւրլը (ազնուականութիւն), պոյիշ (Բէյո-Նի-ն) եւ շահան անուանեալ բարձրագոյն պատիւներու ու պաշտօններու հասան. այս ամէն բան այլեւայլ առիթներու մէջ իսլամներու դժգոհութեան պատճառ կ'ըլլար: Այսպէս զոր օր. Բաղշեցի ասորի քահանայի մը եւրլը մը — կառավարչական բարձր պաշտօն մը — տուած էր խանը, ասոր վրայ նփրկերտի տէրը սաստիկ բարկանալով՝ քահանան բռնել ու խաչ հանել տուաւ: (Բար-Եբրէոս, Ժմեկգր. Աոր. էջ 531): Հօլաւու անմիջապէս Մէլիք Քամէլի ձեռքէն սովալլուկ նփրկերտն (Ռաշիդ էդ-դին, առ Quatremère էջ 331, 361) եւ Մէլիք Սահլի ձեռքէն ալ Ամիթն առաւ: Քանի մը տարի յառաջ ամբողջ Սահլի լեռնագաւառը Մոնղոլներու անձնատուր եղած էր: (Սիր. Գանձակեցի, էջ 226:)

Արդուն խանին գահակալութեան ատենն յարաբերութիւնները փոխուեցան. ամբողջ Պարսկաստանի մէջ տիրող իսլամութեան նժարը դարձեալ սկսաւ ծանրանալ եւ մէկ կողմ թող տրուե-

ցաւ քրիստոնէից վայելած պաշտպանութիւնը։ Ասոր օրինակ մը միայն։ Արղունի ատեն Տարօնը քրիստոնեայ հայու մ'աւատարուած էր։ Դարձեալ սկսան յերեւան ելլել այնպիսի դէպքեր, որոնց նմանները յառաջ տեղի ունեցած էին. այսպէս գրեթէ անպատիժ կը մնային քրիստոնէից դէմ գործուած բռնութիւնները։ Բար-Եբրէնոս յամն 1290 (ժամկէտ. Ասոր. էջ 586) կ'ըսէ. «Նփրկերտի Ալա-Ալմիշ տէրը քրիստոնեաները սաստիկ կը հալածէր. Մար-Կումա վանուց վանականներուն չարիքներ հասցուց. ասկէ զատ սպաննեց Մշոյ տէրը, որ հայազգի քրիստոնեայ մըն էր. եւ քիչ մ'ետքն ինքն ալ աստուածառաք պատժով պատ-ժուեցաւ։ Խորէր գետն անցած պահուն թշուառա-բար խեղդուելով։» — Հիմայ կու գայ Թամուրի եւ Թամուրեանց, Կարակոյունլու եւ Աբկոյունլու թուրքմէններու ժամանակը։

12.

1394 (= 796) տարւոյն գարնան Լանկ-Թամուր՝ Բաղդադն առնլէ եւ Թուր-Աբդինն ու-երեւլէ ետքը՝ Տիգրանակերտի վրայէն Բաղրեւան-դայ Ալադաղի արօտատեղիները գալու համար ճամբայ ելաւ։ Ամթէն ճամբայ ելլելով Մերուանի եւ Նփրկերտի վրայէն Բաթմանի կամուրջն անցաւ եւ Ամա հասաւ. այստեղ իւր բանակն երեքի բաժ-նեց (Շէրէֆ էդ-գին Ալի Եգդի, հրատ. Petit de la Croix II, էջ 291 եւն). ձախ թեւը ճապաղջրոյ վրայէն երթալով՝ շրջան մ'ըրաւ. աջ թեւը Բա-ղէշ տանող ռազմավերական ճամբան բռնեց, իսկ Լանկ-Թամուր կենդրոնին գլուխն անցած Սիւսսարի վրայէն դէպի Սասնոյ լեռները յառաջացաւ։ Դեռ գարուն՝ մայիս էր. կիրճերն ու անցքերը ձիւնով ծածկուած էին։ Գրեթէ կենդանի ձի, ջորի եւ ուղտ շմնաց. ամէն ալ սատակեցան այս դժուարին

ու սեպ եւ յից բարձունքն ելլելու ատեն. եթէ ասոր վրայ ուտելիքի եւ խարի նուազութիւնն ալ աւելցընենք՝ կրնանք մտածել թէ ինչպիսի ուժաւթափ ու քայքայեալ վիճակի մէջ բանակը Մուշ հասաւ: Բաղիշու ամիրը ստիպուեցաւ նոր երիւարներ հագալ: Թաթարները հազիւ Ալաշկերտի բարձրագաւառը հասնելով՝ շունչ առին այն նեղութիւններէն, որոնց ենթարկուեցաւ իրենց բանակը Խոյթ-Սասնոյ մէջէն անցնելու ատեն:

Թամուրեանց եւ Կարա-կոյունլու թուրքմէն յեղէն Կարա-Եուսուփի որդւոյն՝ Իսկանդէր Շահ-ի-Արմէնի (1420—1437) ժամանակն կը նկարագրէ մեզի Թուվմաս՝ որ Արժիշու քովերը գտնուող Մեծոփայ վանուց վանականներէն էր: Թուվմաս Մեծոփեցի Վանայ լճին եզերքը՝ Բերկրիէ սկսեալ մինչեւ Խլաթ ու Բաղէշ, եւ նոյն իսկ շրջակայ ու մերձաւոր լեռնագաւառներն ալ անձամբ շրջեցաւ եւ ականատես լկայ է այն ամէն աւերումներու, որոնց պատճառ եղաւ ահաւորն Սկանդէր Պարսից Ռոկ շահին ու անոր հպատակայ՝ Ակ-կոյունլու թուրքմէններու յեղէն Զիհան-շահի — որ Ատրպատականի ամիրն էր — եւ Արզն-Ռումի Կարա-Օթման-բէկի եւ ուրիշ բազմութիւն քուրդ յեղապետներու դէմ մղած պատերազմներովն: Սկանդէրի գլխաւոր ամրոցն էր Վան-Տոսպ. ասկէ զատ նուաճած էր Ուրմին, Երնջակը ի Ղարա-դաղ, Խլաթն ու Բաղէշը, Արծկէն (1430-է սկսեալ) եւ Բագրեւանդը: Հարաւակողման լեռնագաւառներուն մէջ անրնդհատ կռիւ ունէր քրդերու հետ, որ թուրքմէններու սխերիմ թըշնամին էին: Մինչեւ անգամ Սասուն հանդիսավայր դարձաւ սպանման եւ աւարառութեան: Թուվմաս Սասունը միշտ Խոյթէն անանջատ կը յիշէ. այսպէս օրինակի համար (Հրտր. Փարիզի 1860, էջ 22.) «Լեռուն Խութայ եւ Սասնոյ» (էջ 27) «Արք գաւառին Սասնոյ եւ Խութայ, հաւատա-

ցեալք եւ անհաւատք յազգէն Մարաց», այսինքն՝ Բրդաց:

Առաջին անգամ այստեղ կը յիշուի Բրդաց գոյութիւնն ի Սասուն: Եւ մենք ստիպուած ենք հարցընել թէ այս Բրդերն ուստի են եւ որ ատենէ սկսեալ ընդունած է այս լեռնագաւառն իւր վաշկատուն հիւրերը, որ տակաւ տէր եղած են երկրին: Վասիլ Ա. կայսեր ժամանակն իսկ (Stephan. cont. p. 283 a. 880)՝ Բրդերը դէպ ի արեւմուտք լաւ տարածուած ու ցրուած կը գտնենք: Կայսրը Մարաշ Հագաթի եւ Տաւրոսի ամբողջ գաւառին ամբողջութիւններն առնելէն ետքը՝ Բրդաց խառնիճաղանձէն ահագին բազմութեամբ (πλεῖστον ὄχλον τῶν Κούρτων) մարդ սրախողխող սպաննել տուաւ. միայն թէ այստեղ քուրդ անունն՝ առանց ամենեւին որոշ ազգ մը ցոյցընելու՝ արեւելք սովորական եղած «աւազակ» իմաստով կրնայ գործածուած ըլլալ: Սակայն այս ժամանակէ սկսած՝ Մրուանեանք Բաղ ամիրի (984 եւն) ատեն՝ իրենց զէվէզանցի՝ քուրդ հայրենակիցներուն օգնութեամբ՝ Զէզիրատ իբն Օմարի վերի կողմը՝ ի Տիգրանակերտ իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին: Քուրդ վաշկատունք ու երկրագործք բազմութեամբ կը գտնուէին Դկղադի ու Եփրատայ մէջտեղերը, եւ ասոնք ամառը իրենց սովորութեան համաձայն լեռնային արօտատեղիները կը քաշուէին, ուստի նաեւ Սասնոյ արօտավայրերը, մանաւանդ որ Մրուանեանք իրենց երկիրներն ընդարձակելով՝ Խլաթէն շատ անդին տարածած էին: Այս կողմերուն Ղօզիգեաններու եւ Թուրքմէններու անց ու դարձի տեղն ըլլալէն ետքը՝ ալ Զէվէզանէ ու Հակարացոց երկրէն անդադար Բրդերու նորանոր խմբեր կը գաղթէին: Մոնղոլներն ալ շատ ան-

1 Զէվէզան բարձրագաւառ մըն է, Բրդերէն ղօշն բառէն յառաջ եկած, որ ամառնային արօտատեղի, դաշտավայր կը նշանակէ (տճ. էռյւլ-ի):

գամ ֆրդաստանէ կ'անցնէին՝ յափշտակութիւն եւ սպանութիւն գործելով: Թուր-Աբդինի եւ խաբորի արօտատեղեաց տէր ըլլալու համար ուրիւնահեղ կռիւներ տեղի կ'ունենային ֆրդերու եւ Թուրքմէններու մէջ՝ եւ ի մասնաւորի 1185 տարին եւ Թամուրեանց ատենները: Հայ աղբիւրներու այս կռիւներուն վրայ տուած տեղեկութեանց մէջ ֆրդերը միշտ Մ-ը կը կոչուին: Քուրդ հարստութեանց պատմագիրը՝ Շէրէֆէդ-գիւն Բաղշեցին՝ հնագոյն ժամանակներու համար՝ առանց տարին որոշ նշանակելու՝ կ'ըսէ թէ խափալիոէն ու Բուլբասէն շատ մը Հակարեան ցեղեր խոյթ գաղթեցին. եւ այս ցեղերէն ոմանք ալ՝ զ. օ. Բալէկեանք, Մօտիկեանք, Ռուզէկեանք, Անդակեանք, Ղարզանեանք լեռն անցնելով՝ դէպ ի հարաւ Սասուն գացին: Այս ամէն ցեղերը նոր-պարսկերէնի շատ մօտիկ գաւառաբարբառ մը՝ ֆրդմէնեան գաւառաբարբառը կը խօսին, ինչպէս որ Էվլիյայի լեզուական փորձերէն կը տեսնուի: Ընդհակառակն շատ մութ է Դուզիկեան կամ «Աւազակ-ֆրդերու» ծագումը, որ երկու Եփրատներու մէջ Դերսիմ լեռնագաւառը կը բնակին. ասոնք շատ տարբեր գաւառական մը՝ այսինքն Զազա ըսուած գաւառաբարբառը կը խօսին եւ հայերէնէ փոխառեալ ինչ ինչ բառեր ալ ունին, այսպէս մինչեւ անգամ շէ = հյ. ձի: Շատ հնագոյն ժամանակ մ'եկած պիտի ըլլան ասոնք այստեղ. Թերեւս երբեմն Ասսպուրականի լեռներն բնակող Մարդեանց (Μαρδοί) սերնդէն ըլլան, որոնց նախնական գաւառը հին-հայկական գրութեանց մէջ Մարդաստան կը կոչուի:

Հայոց գաւառներուն գազանաբարոյ ֆրդերով ողողիլն, երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ զբաղող բնիկներուն եւ օտար ծագմամբ եւ՝ որ արեւելքի համար մեծ նշանակութիւն ունի՝ օտարկրօնով ժաչկատուն անասնաբոյծներու ի միասին բնակիլն բնականապէս բազմաթիւ անպատե-

Հութեանց եւ խառնակութեանց պատճառ եղաւ : Օսմանեան պետութիւնն՝ իւր քրիստոնեայ հպատակները ֆրգերու անիրաւութեանց ու բռնութեանց դէմ պաշտպանելու դժուարին գործն ունեցաւ : Չքաւոր քուրդը սաստիկ նախանձով կը նայի իւր խաղաղ ու աշխատասէր հայ դրացւոյն վրայ, զոր մանուկ հասակէն սկսեալ իբրեւ անհաւատ կ'ատէ, եւ անոր վրայ բռնանալը՝ անցեալ ժամանակները իրեն թոյլ կու տային . եւ հիմայ ինքնաւ անոր չափ հարկ կը վճարէ, եւ խիստ վարչութեան մը առջեւ գլուխ ծռելու ստիպուած է : Այս պատճառաւ բէյզադէն յօժարութեամբ զինուորական ծառայութեան մէջ կը մտնէ, ինչու որ իւր այս դիրքին մէջ դիւրաւ կրնայ հպատակաց վրայ բռնանալ : Շատ անգամ ըսուած է թէ ժողովրդեան կրթութեան մակարդակը բարձրացընելով միայն կարելի է հակառակութիւններն արմատախիլ ընել : Թէպէտ եւ Ամերիկացւոց հաստատած դպրոցներն յաջող սկզբնաւորութիւն մ'ըրած են, սակայն դպրոցներն — եւ ի մասնաւորի՝ արուեստգիտական դպրոցները — անխտիր ամէն դաւանութեան ու կրօնի պատկանող աշակերտներ առնելու են : Նմանապէս ամենայն կերպով եւ ամէն տեղ ժողովուրդը հարստացընելու է : Քուրդն ալ աշխատութեան թշնամի չէ . միայն լաւ առաջնորդութիւնն ու կրթութիւնն է որ կը պակսի . զ. օր. ինչպէս լաւ կ'ըլլար եթէ այս կողմերու երբեմն այնպէս ծաղկած գինեգործութիւնը նորէն զարգանար եւ տուրքերը չափաւորելով՝ դիւրութիւն գտնէր : Ընդհանուր կրթութեան եւ հարստութեան բարձրանալէն ետքը՝ մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ եթէ առանց լազգութեանց մէջ տարբերութիւն դնելու՝ դաւառական ու դատաստանական գործոց մէջ քիչ մ'աւելի ազատութիւն տրուի՝ իրենք զիրենք հագալու : Այս համառօտ շեղումէն ետքն՝ առնունք դարձեալ պատմութեան թելը :

Քիչ ժամանակէն Կարա-կոյունլուներու տեղ Ալ-կոյունլուներն անցան՝ իրենց առաջնորդ ունենալով Կարա-եուլուկի թոռը՝ Ուզուն Հասան բէկ ամիրը, որ վերջէն Սուլթան եղաւ. այս մարդը Եփրատայ արեւելեան կողման երկիրներն նուաճած եւ իւր ակթուն Ամիթ հաստատած էր: Մի առ մի ասոր ձեռքն անցան Սկանդէրի նախկին երկիրները, ընդ որս Մուշ, Բաղէշ, Խլաթ եւ Բագրեւանդ: Չամչեան (Կ. էջ 502) ասոնց վրայ Սասունն ալ կ'աւելցընէ: Իւր սահմանակից զրադիներն էին հիւսիսէն՝ Տրապիզոնի Կալո-Յովհաննէս թագաւորը, որուն Դեսպինա դուստրը կնութեան առած էր Ուզուն Հասան, (Դեսպինա Խարբերդ նստաւ եւ չորս կողմը յոյն եկեղեցականներ ժողվեց.) եւ Կարթլիի եւ Սովխէթի իշխանը Գէորգ Ը. (1445—1469). արեւելեան կողմը կ'իշխէր Պարսից Աբու-Սաիդ շահը՝ Լանկ-Թամուրի թոռը, եւ Դաւրէթի տէրն ու Սկանդէրի եղբայրը՝ Զէհանշահ. — այս երկուքն ալ վերջէն (1467) տեղի տուին Հասան-բէկի. արեւմուտք կ'իշխէր՝ բաց ի քանի մը սելջուկեան ու թուրքմէն իշխաններէ՝ Մուհամմէտ Բ սուլթանը՝ Կ. Պոլիսն առնողը:

Օսմանցւոց՝ սաստիկ աճած ու զարգացած զօրութիւնն ի չափու բռնելու եւ խորտակելու համար Նիկողայոս Ե. Խաչակրութիւն մը յաջողցընելու աշխատեցաւ. իւր յաջորդը՝ Կալէքստոս՝ Կրտսերագոյն Եղբարց կարգէն զԼուդովիկոս Բոլոնիացին Փոքր Ասիա ղեկեց, որպէս զի այս ծրագրին շահի քրիստոնեաներն ու մահմետական այն իշխանները՝ որոնց անկախութեան վտանգ կը սպառնար. խաչակրութեան առաջնորդը պիտի ըլլար Բուրգունդիոյ Փիլիպպոս դուքսը: Ս. Քահանայապետին պատուիրակը լեւանտեան իշխաններուն մէջ երպինագոյն նիզակակցութիւն կամ դաշնակցութիւն մը յաջողուց — գէթ թղթի վրայ: Այս իշխանները իրենց կողմանէ բանակ խոստացան: Այս բանակ-

ներուն զօրութեան վրայ տեղեկութիւն կու տան դքսին գրուած թղթերը, զորոնք Ենէաս Սիլուիոս կամ Պիոս Բ. քահանայապետը՝ Կալիքստոսի յաջորդը՝ անոր թղթոց ժողովածոյին մէջ անցուցած է . առաջին թուղթն է Կոլո-Յովհաննէսի յաջորդին՝ Դաւիթ կայսեր թուղթը Տրապիզոնէ (թղթ. 377, ի 22 Ապրիլի 1459), երկրորդն է Գորգորա (վրացերէն՝ Կուարկուարէ) Աթաբէգին թուղթը՝ Ախալցխայէ (թղթ. 378), երրորդն է Աղեքսանդրի որդւոյն՝ Վրաստանի Գէորգ Բագրատեան իշխանին թուղթը, որ սակայն մեծաբանութեամբ մ'իւնք զինք Պարսից թագաւոր կ'անուանէ. (թղթ. 379, ի 5 Նոյեմբ. 1459.) Ասոնցմէ զատ պատուիրակին յաջողուցած ու թղթի վրայ մնացած նիզակակցութեան մասնակցեցան Գուրիոյ Մամիա գաւառակալ կոմսը, Մինգրելիոյ Բենդեան (վրաց. Բեդեան = Գադեան) իշխանը, Ավոգասիոյ Ռաբիա դուքսը, Փոքր-Հայքէն Բերդի-բէկ, Իսֆէնդիարի որդին եւ Սինոպայ տէրը՝ Իսմայիլ-բէկ, Կարամանի սուլթանն՝ որ իւր ստացուածոց շատը կորսնցուցած էր, եւ վերջապէս վերոյիշեալ Ուզուն Հասան-բէկ՝ Տիգրանակերտի տէրը, որ բաց ի բանակէ՝ նիզակակցութեան մասնակցող քրիստոնէից բանակներուն իւր երկրին մէջէն անցնելու ազատութիւն տալ խոստացաւ։ Պատուիրակը հետը բերաւ այս իշխաններու պատգամաւորներն ալ, որոնց մէջ կը գտնուէին Նիկողայոս Բայլ ի Տփղիսէ, որ իւր մազերը կրօնաւորաց նման կտրած էր, եւ Մէհմետ Քուրդ՝ յԱմթայ։ Ասոնք իրենց ճամբան ըրին Պոնտոսի հիւսիսային եզերքէն Հունգարիա, Վիեննա եւ Վենետիկ. ասոնց օտարաձեւ տարազը ամէն տեղ աչքի կը զարնէր. Ազրիականին մէջ բարձրացող վաճառաշահ քաղաքին միայն՝ իբրեւ ծանօթ հիւր երեւցան։ Այս խաչակրութեան առ առաւելն Վենետացիք միայն նշանակութիւն մը տուին. եւ ինչպէս որ Ալբանիացի Գէոր-

գիտս Կաստրիոտա դիւյապին հրազէն տուած էին, Տրապիզոնի համար ալ տուին: Օսմանցւոց կայսեր դէմ նոր յարձակում բնելէն յառաջ՝ լուծուեցաւ այս Լեւանտեան նիզակակցութիւնն:

Այն վաւերագրերը մեր հետազոտութեան համար այնու կարեւորութիւն ունին, որ ասոնց ձեռքովն առաջին անգամ արեւմուտք Սասուն ա- նունը որոշ կը յիշուի: Ոչ թէ միայն (թղթ. 377) “Գիթեցիք եւ Արանցիք Գէորգի գրօշուն տակ զի- նուորիլ կը խոստանան”,¹ կ’ըսուի, այլ նաեւ (թղթ. 379) “յիշեալ նիզակակցութեան մէջ կան ուրիշ ժողովուրդներ ալ՝ Գիթիարացիք եւ Սաւնցիք”:² Սասունցիք՝ Բրոսէի համարած (յւլծ. ժամանա- կագր. Վրաց, էջ 408 եւն)՝ Սոնքերը չեն, այլ Սասունցիք, որ կէս անկախ վիճակի մէջ Հասան- բեգի երկրին մէջ կ’ապրէին: Լուկկարիի (Annali di Rausa, Վենետիկ 1605, էջ 110) շատ արժա- նահաւատ տեղեկութեան համաձայն այն քրիստո- նեայ յեղեթու կողմանէ խօսող էին Հայք “Հեթում եւ Ռուբէն՝ Գիթիարացւոց եւ Սասունցւոց պատ- դամաւորները”:³

13.

1471 տարին կ’իյնայ Վենետացւոց պատուի- րակին՝ Յովսափատ Բարբարոյի՝ իսլամական երկիր- ներէ անցնելով Պարսկաստան երթալը. այս անձը Բաղիշու կողմերը միայն Քուրդ կը յիշէ: — 1500է սկսեալ ի Պարսկաստան իշխանութիւն մը հաս-

¹ „Nationes Githorum et Aranorum promittunt militare sub vexillo Georgii.“

Կաւկասեան լեռնական ժողովուրդները կամ Սկիւ- թացիները եւ Աւանի (Վրց. Ռանի) քրիստոնեայ բնակիչ- ները կ’անարկէ:

² „Sunt etiam in dicta liga et alii populi, Gi- thiarani et Sasoni.“

³ „Haitone e Rubino, ambasciadore delle rei- publiche de’ Githiarani e Sassoni.“

տառած էր Սուլթի ցեղէն Իսմայիլ շահ: Այս մարդն իւր իշխանութիւնն ի ֆնատ Ակ-կոյունլու թուրքմէններու ամբողջ Ձէզիրէի եւ Տիգրանակերտի վրայ տարածեց. իւր յառաջապահները մինչեւ Եփրատայ քով գտնուող Բիրա եւ Կամախ քաղաքներն հասան: Պարսից այս գերիշխանութեան ատենները կ'իյնայ Վենետացի վաճառական ուղեւորի մը տուած տեղեկութիւնն, զոր Ռամուզիօ (Բ, էջ 78 եւն) մեղ պահած է. այս տեղեկութեան մէջ բաց ի Միջագետաց Ուրֆա, Կարամիդ, Մերտին, Ձէզիրէ, Ասանշիֆ եւ Սղերդ քաղաքներէն՝ հինգ ամուր ամրոց ալ կը յիշուին, որոնց մէջ են Արճն, Այքսու (Հասզու) եւ Սառն: Տաճկական (էջ 441) Հասզույի շրջանակին ամրոցներուն մէջ ֆէլէքէ كَلَعٌ եւ ֆէֆէնդիւրէ كَفَنْدِ գատ Սասուն صاسون անունով ամրոց մըն ալ կը յիշէ, որով թերեւս Խարզան կազայի շրջակայից այսօրւան համանուն տեղն կ'իմանայ: Հատ զարմանալի է ասորական Սանսոն ձեւը, որ զմեզ Սանասունէ Սասունի կը հանէ. յամենայն դէպս Վենետացին սուր լսելիքի տէր է եղեր:

14.

Հահ-Իսմայիլի Միջագետաց վրայ ունեցած գերիշխանութիւնը տեղի տուաւ Տաճկաց գերիշխանութեան, երբ Չալդէրանի դժբախտ ճակատամարտին մէջ Սուլթան Սէլիմ յաղթող եղաւ 1514ին: Քուրդ ցեղապետներն՝ որ Պարսից շահին լաւագոյն կարգ մը հաստատելուն եւ աւազակութիւնը բառնալուն դէմ ելած էին մեծ յարատեւութեամբ, լաւագոյն համարեցան Տաճկաց Սուլթանին հպատակութիւն խոստանալը՝ բնական է՝ իրենց սովորական դարձած իրաւունքներն եւ սովորոյթքը ամբողջ պահելով: Չմշկածագի ու Սողմանի, Բալու-Ճապաղշրոյ ու Էկիլի, Ատաքի ու

Նփրկերտի, Հիզանի ու Բաղիշու բեկերը՝ Նեմիրան
Խապայիրդ եւ Միկիս՝ որ Պարսից զօրաց ներկայու-
թեան չուզելով կը տանէին եւ առ հասարակ միշտ
կապուած ըլլալէ չէին ախորժեր, շուտով իրենք
զիրենք ազատ ըրին։ Սասնոյ բեկը՝ Մուհամմէդ՝
անոնց օրինակին հետեւեցաւ ու Պարսիկները խար-
զանէ ու խարիրէ արտաքսեց։ Մէլիք խալիլ նորէն
ձեռք անցուց Սղերդը՝ իւր ցեղին գլխաւոր տեղը։
Բայց ամէնէն յառաջ Ամթայ բնակիչներն ոտք
ելած էին։ Թէպէտ եւ Պարսից Քարախան հրամա-
նատարը յաջողեցաւ խլաթէն ելլելով՝ Ճապաղ-
ջրոյ վրայէն Ամթ մտնել ու Մէրդինի եւ Հիւն-
Քէիֆայի պահակազօրքն օգնութեան առնուլ,
սակայն Քուրդ բեկերու արգելք ըլլալուն պատ-
ճառաւ՝ Վանայ ու խլաթի վրայէն նոր բանակ-
ներ չկրցաւ ընդունիլ, եւ Ամթն անգամ Տաճիկ-
ներն առին՝ փոխադարձ յաջողութեամբ մղուած
բազմաթիւ ճակատներէ ետքը։

Քուրդ ցեղապետներու հետ բանակցած ա-
տեն՝ Սուլթան Սէլիմ՝ Բաղէշցի Քուրդ Իդրիս
Մոլլային ազդու ճարտարախօսութիւնն իրեն օգ-
նութեան առած էր։ Տիգրանակերտ տաճկական
վիլայէթ եղաւ եւ 19 գաւառակի բաժնուեցաւ։
այս գաւառակներուն 11ն ուղղակի Բարձր. Դռնէն
կախում ունէր, ութը հասն աւատառուներու
տրուած էր։ Բալու, Էգիլ, Գենջ, Հասպու եւ խա-
րիրէ (Ջէզիրէ) իբրեւ կէս-անկախ աւատութիւնք
իրենց ցեղապետներուն ձեռքն մնացին ժառան-
գականութեամբ։ առանձինն Փէրմաններով ասոնց
ամէն առանձնաշնորհութիւնները հաստատուեցան։
Օսմանեան պետութեան Քրդաստանի այս մասե-
րուն վրայ ունեցած իշխանութեան հիմը կը կազ-
մէն այս դաշնադրութիւնք։ Ընդարձակ երկիրներ
Քուրդ բեկերու կամայական իշխանութեան յան-
ձնուած մնացին, այսպէս նաեւ Հասպու՝ այսինքն՝
խարզան եւ Սասուն։ Այս կողմերը Սուլթանի ճո-

խութիւնը մեծ չէր. ոչ հարկ կը վճարուէր եւ ոչ գինուոր կը տրուէր: Բարձր. Դուռը դարուս մէջ այլեւայլ առիթներու մէջ քուրդ ցեղապետներու ամենազօր զօրութիւնը չափաւորել եւ դիմագարձ նահանգները ուղղակի Սուլթանին իշխանութեան ենթարկել ուզեց, եւ երբեմն նոյն իսկ այն ամէն դրակոնեան խիստ միջոցները բանեցընելով, որ աւելեւ չհնուցի վեր սովորական են. այսպիսի փորձի մը վկայ էր զ. օ. Հէլմութ Ֆոն Մուլտէ 1838ին. այն ատեն քրդերու ապստանարաններն ու հպատակաց գիւղերը իրենց բնակիչներովն հանդերձ շատ կրեցին: Բայց մեր նպատակը չէ մեր օրերու պատմութիւնը գրել կամ Սասնոյ նորագոյն դէպքերն արձանագրել, ականատեսներուն գործնէ այս:

Այստեղ հետեւեալն ալ յիշենք: Շէրէֆէդ-գիւնի քրդաց հարստութեանց պատմութեան մէջ միայն քուրդ ցեղապետներու գործերը կը յիշուին, իսկ Հայոց վիճակին վրայ խօսք մ'անգամ չենք գտներ: Այն ատեն՝ Ժ.Զ. դարուն՝ կախում ունէր Հասզուլէն՝ որ Ռուզէկեան (اروزكي) քրդաց ցեղին նիստն էր: Ռուզէկեան քրդերու ծագման տեղն է Խոյթի (خويت) շրջականերէն՝ Թար (طاب): Իսկ Խոյթ Բաբիշու վիլայէթէն կախում ունեցող չորս գաւառակներէն մին կը կազմէր, մէկալներն էին՝ Ամուրէկ (امورك) հյ. «ամուր» բառէն), Պուղնադ (پوغناد) եւ Կիզիլ (كيزيل): Տաճիկ ուղեւոր մը՝ Էվլիյա էֆէնտի՝ իւր «Թարիկ-ի-Սաեհ» անուն գործոյն մէջ (Չեռագիրը Վիենն. տաճկականք. Թ. 193, էջ 98, 6) կ'ըսէ. Հասզուլի հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Զուլ լեռը (جبل زو), ուր երբեմն Թիւրքմէններու Կարա-Զուլ (قره زو) անուանեալ ցեղը կը բնակէր: Ուղեգիրը Սասնոյ չի հասնիր. Թերեւս իւր գործոյն Գ. հատորին մէջ խօսած ըլլայ, որ սակայն Վիեննայի կայսրին. Մատենադարանը չկայ: — Խոյթ անունը այսօր

ալ բնակչաց բերանը կենդանի է, եւ կ'ըսուի թէ խութեցի (خوتی) անունով քուրդ ցեղ մ'ալ կայ (բնագիրն Tabaji քով, էջ 7, 4. տող վարէն)։ Այսօրւան պաշտօնական բաժանման մէջ ալ խոյթ անունը չկայ, ասոր տեղ անցած է Սասնոյ քաղան, որուն արուարձաններէն մին՝ խաս-քէզ՝ հին խութի մէջտեղերը կ'իյնայ։ Հին ժամանակուան Սասունը կը կազմէ այժմեան խարզան քաղան՝ Զոկով մէկտեղ, եւ Հասզու քաղան համանուն տեղով մէկտեղ։ Այսօրւան Սասունը Բաղեշու սանջակին կը վերաբերի, իսկ հին Սասունը՝ Սղերդի սանջակին։ Վիւնէ իւր La Turquie d'Asie անուն նշանաւոր գործոյն մէջ (II, Paris 1891) բաց ի ուղեգրութիւններէ՝ նաեւ Տաճկական տարեգրութեանց (սալնամէ) տուած տեղեկութիւններն ալ գործածած է. արդ այս գործոյն մէջ որեւիցէ տեղեկութիւն չենք գտներ Հասզույի քաղային վրայ։ Խոյթ-Սասուն գրեթէ մինչեւ ցայսօր terra incognita մնացած է, անշուշտ մերձաւոր ժամանակը հարկաւոր լոյսը պիտի ծագէ այս երկրին վրայ։

Առաջիկայ գործոյս մէջ առաջին անգամ փորձեցինք անցեալ ժամանակաց՝ Խոյթ-Սասնոյ վրայ աւանդած սակաւաթիւ ծանօթութիւնները քովէ քով բերել։ Շրջակայից եւ ի մասնաւորի Տիգրիսի աղբերաց սահմաններուն պատմական տեղագրութեան վերաբերեալ նիւթերն երկրորդ ուսումնասիրութեան մ'առարկայ պիտի ըլլան։ «Փոքր-Ասիայի», գաղափարն անձուկ մօռք չառնող բնութեցողները՝ այս ուսումնասիրութիւնները 1891ին սկսած «Փոքր-Ասիոյ պատմական տեղագրութիւնը միջին դարու մէջ», գործոյս թող շարունակութիւնը նկատեն։

¹ „Zur historischen Topographie von Klein-Asien im Mittelalter.“

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

1. Ասորեստանցւոց քելեռագիրներուն մէջ յիշուող Քոռարտիները՝ էջ 1 եւն: — Ս. Գրոց Սենեքերիմը՝ էջ 4 եւն: — «Ասորի», եւ հայ ժամանակագիրներն այս անձը Սասունցւոց նախահայրը կ'ընեն՝ էջ 5—9:

2. Սանասունք եւ Խուլթեցիք Մ. Խորենացւոյ քով էջ 9, եւ Գէորգ Կիւրացւոյն քով էջ 10: — Ուրտեցիք եւ Տմորեցիք՝ էջ 12: — Քրիստոնէութիւնն ի Սասուն՝ էջ 9—14: — Սասնոյ տէրերը՝ էջ 14 եւն:

3. Թովմ. Մեծոփեցւոյ Սասունցւոց ու Խուլթեցւոց բարուց վրայ պատմածները՝ էջ 17—19:

4. Արաքացւոց Տիգրիսի աղբերաց սահմանները ու Սասունը նուաժենլը՝ էջ 20—24:

5. Մամիկոնեանք եւ Բագրատունիք՝ էջ 24 եւն:

6. Սասնոյ Արաքացիներէ ապստամբիլը՝ 27—32:

7. Բագրատունեաց տնէն հարկատու թագաւորները՝ էջ 32 եւն: — Յունաց Հայաստանի մէջ ունեցած յաջողութիւնները՝ էջ 34—37:

8. Սասուն Մրուանեաց ատեն՝ էջ 37—39:

9. Սելուկեանց արշաւանքները՝ էջ 39 եւն: — Սելուկեանց Սասնոյ մէջ կրած պարտութիւնը՝ էջ 40 եւն: — Թոռնիկ եւ Փիլատոս՝ էջ 42 եւն:

10. Խլաթ եւ Սասուն Շահ-ի-Արմէններու հպատակ՝ էջ 43—48:

11. Խլաթ եւ Սասուն Մոնղոլներու տիրապետութեան տակ՝ էջ 48—50:

12. Սասուն Թամուրեանց եւ Թիւրքմէններու իշխանութեան տակ՝ էջ 50 եւն: — Զրդաց Սասնոյ մէջ զօրանալը՝ էջ 52 եւն: — Սասունցիք Սուլթան Մուհամմէտ Բ. ի դէմ կազմուող նիզակակցութեան մէջը կը մտնեն՝ էջ 55—57:

13. Սասունցիք՝ Վենետացւոյ մ'ուղեգրութեան մէջ էջ 57—58:

14. Օսմանցիք Տիգրիսի աղբերաց սահմաններն ու Սասունը կը նուաժեն՝ էջ 58—61:

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանի ղաթաթանագրոյն.
1. Պիշնֆ, Լեհաստանի հին իրաւունքը: 2. Գոշեր. իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գաթրիշի, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց: 1890: 8° Երես՝ 50 (պատկերազարդ:): Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան Հայք ի Պուրքովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Ղ. Աշպեր Տըվիշ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ռոփրիոս Անտիեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գաթրիշի Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երես՝ 232 (Լուսանկարով): Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքի Փ. Կ., Զննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգորիս Վ., Հայք յՈղիսաբեթուաղոխ Դրանսիականիոյ 1680—1779: 1893: 8° Երես՝ Ժ+533 (1 զրնկատիւ.): Ֆր. 4.50

ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ջենոբ Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան. Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: 1894:
8° Երես՝ 103 (6 տախտակ՝ 55 պատկերով):

Ֆր. 2.—

ԺԴ. Դարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յանելուած: Թրգմ. Հ. Յ.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ + 43: Ֆր. 1.—

ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւսլան, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւսլան, Հայկական Յատուկանունը:
1894: 8° Երես՝ 9 + 145: Ֆր. 2.—

ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երես՝ ԺԲ + 294: Ֆր. 3.60

ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբ: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50

ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—

ԺԹ. Դովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիուսեիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ + 352: Ֆր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեանը, Թուղթ Յակոբայ առ Կողրատոս եւ կանոնը
Թադդէի: 1896: 8° Երես՝ Թ + 442: Ֆր. 6.—

ԻԱ. Տումաշէկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տե-
ղեկութիւնը Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պ.: 1896:
8° Է + 62: Ֆր. 1.—

1

